

*Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel**Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*

Der. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, 336 s.

Muammer İSKENDEROĞLU*

Dinlerin doğruluk, kurtarıcılık ve bir arada yaşama formülleri ile ilgili tartışmalarda son dönemlerde kayda değer bir canlılık yaşandığı söylenebilir de, bu konularla ilgili gerek tasviri gerekse derin araştırma ürünü yeterli çalışmaların ortaya konulduğu şimdilik söylenemez. Bu bağlamda Mahmut Aydın'ın kendi ifadesiyle dinsel çoğulculuk modelinin argümanlarını okuyucuların ve ilmi çevrelerin dikkatine sunarak artı ve eksileriyle enine boyuna tartışılmasına yardımcı olmayı hedefleyen derlemesi hiç şüphesiz bir boşluğu dolduracaktır.

Bu kısa yazımızda değişik yazarlardan derlenen on üç makaleden oluşan eserin içerdiği makaleleri zikrederek, Aydın'ın kendisine ait makalelerle ilgili bazı hususlara değinmekle yetineceğiz. Her ne kadar Aydın Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman perspektifinden dinsel çoğulculuk ve mutlaklık iddiaları tartışmalarını hedeflenmişse de, çalışmasında Hıristiyan geleneğindeki tartışmaların baskın olduğu ve diğer iki gelenekle ilgili birkaç makalenin araya serpiştirildiği söylenebilir. Bu durum kitaptaki bir makalenin de konusu olan, çoğulculuğun Hıristiyan Batı kaynaklı yeni bir dayatma olup olmadığı sorusuna müspet bir cevabı mı ima ediyor, yoksa Aydın'ın ihmalkarlığından mı kaynaklanıyor? Kitap Aydın'ın 'Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk' adlı makalesiyle başlıyor. Bu makalede yazar çoğulcu bakış açısının Batı'da ortaya çıkışını, temel argümanlarını ve günümüz dünyası için gerekliliğini tartışıyor. Bunu çoğulcu bakış açısının önemli simalarından John Hick'in 'Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları' adlı makalesi takip ediyor. Burada Hick, dinlerin, özellikle de Hıristiyanlığın mutlaklık iddialarını çoğulcu bakış açısıyla değerlendiriyor. Dan Cohn-Sherbok'un 'Yahudilik ve Diğer İnançlar' adlı makalesi dinsel çoğulculuk tartışmalarında Yahudiliğin henüz yolun başında olduğunu gösteriyor. Bu makaleyi Aydın'ın 'Dinsel Çoğulculuk Üzerine Bir Müslüman Mülhazası' adlı bir makalesi takip ediyor. Aşağıda bu makale üzerinde duracağız. Langdon Gilkey 'Çokluk ve Teolojik İmalari' adlı makalesinde dinlerin çokluğuna bakıştaki değişikliğin kişinin inancının teolojik imalarını yeniden değerlendirmesi gereğini gündeme getirdiğini belirterek, Hıristiyan geleneği bağlamında değerlendirmeler yapıyor. 'Dinlerin Derecelendirilmesi'

adlı makalesinde John Hick çoğulcu bakış açısıyla dinlerin nasıl derecelendirilmesi gerektiğini tartışıyor. 'Çoğulcu Model Batı Kaynaklı Bir Dayatma mı? Beş Kesimin Sesiyle Yanıt' adlı makalesinde Paul F. Knitter bu soruya dindarlar/vaizler, dinsel mistikler, din felsefecileri, dinsel dostlar ve dinsel eylemcilerin bakış açılarından cevap vermeye çalışmaktadır. Gavin D'Costa 'Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı' adlı makalesinde dinlerin doğruluk ve kurtarıcılığı ile ilgili yapılan dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk tasnifini eleştirmekte ve çoğulculuğun mantıksal olarak dışlayıcılığın bir şekli olduğunu ve aslında çoğulculuk diye bir şeyin olmadığını savunuyor. Bu makaleyi John Hick'in 'Dinsel Çoğulculuğun İmkanı: Gavin D'Costa'ya Yanıt' adlı makalesi izliyor. 'Bizler Aynı Tanrı'ya mı İbadet Ediyoruz?' adlı makale yine John Hick'e ait. Mahmut Aydın'ın 'Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk', 'Özgürlük Teolojisi Bağlamında Yeni Bir Dinler Teolojisine Doru' ve 'Dinsel Çoğulculuk Modelinin 'Öteki' İle Barış İçinde Birlikte Yaşamaya Katkısı' adlı makaleleri de kitapta yer alan diğer çalışmalardır.

Bu yazıların her biri, üzerinde uzunca tartışılması gereken konular içeriyor olsa da biz burada Mahmut Aydın'ın makalelerinden birkaç hususa değinmekle yetinmek zorundayız. Öncelikle Aydın'ın eserde kullandığı üslup ile ilgili dikkat çekici bir noktaya başlayalım. Yazar eserin kendi ifade ettiği yazılış amacıyla çelişircesine daha eserin girişinde, bu oldukça derin konuyla ilgili tartışma ve değerlendirme yapmayı okuyucuya bırakmak yerine, kendi bakış açısını okuyucuya dayatır bir tavır takınmaktadır: '... üç İbrahimî dinin taraftarları 21. asırda birbirleriyle olan ilişkilerini 'benim aydınlığım veya sahip olduğum hakikat tek mutlak aydınlık veya hakikattir, diğer tüm aydınlıklar ve hakikatler ise sahte veya uydurmadır' ya da 'diğer tüm hakikat ve aydınlıklar benim hakikatimin veya aydınlığının kısmî yansımalarıdır' gibi anlayışlar üzerine bina etmekten şiddetle kaçınmaya çalışmaldırlar.' (s. 9) Çünkü yazara göre 'diyalog çağı' denen yeni bir çağda yaşıyoruz ve bu çağda, sık kullanılan tasnifi kullanacak olursak dışlayıcı veya kapsayıcı tarz düşünme yolları terk edilmeli, sadece çoğulcu paradigma benimsenmelidir! Yazarın bu tavrı D'Costa'nın çoğulculuğun dışlayıcılığın bir şekli olduğu tezini doğrular gibi görünüyor. Aydın bu üslubu 'Dinsel Çoğulculuk Üzerine bir Müslüman Mülhazası' adlı makalesinde de sürdürüyor. Bu yazıda söylediklerinin sadece kendini bağladığını ve söylenenlerin bu konuda söylenmiş son sözler olmadığını belirtme nezaketi gösteren yazarın kendine mal ettiği fikirlerin kaynağını sadece bu eserin diğer makalelerine müracaat eden okuyucu dahi fark edecektir. Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz husus onun farklı düşünenlere karşı takındığı tavidir. Müslümanların kendilerini dinlerinin tek mutlak din olduğu iddialarından kurtarması gerektiğini vurgulayan yazar, şöyle devam ediyor: 'Bu bağlamda

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

gözümüzü Müslüman dünyasına çevirdiğimizde birkaç hatırı sayılır Müslüman araştırmacının dışında dinsel çoğulculuğun yadsınamaz bir gerçeklik olduğu çağdaş dünyamızda farklı dinsel geleneklerin mensuplarının beraberce barış içerisinde yaşamaları için dinsel çoğulculuğun gerekleriyle geleneksel Müslüman inançlarını uzlaştırmaya çalışan düşünürlerin olmadığını görmekteyiz.’ (s. 98) Dinlerin doğruluğu ve kurtarıcılığı ile ilgili sıkça kullanılan dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk üçlü tasnifini temel aldığımızda, her üç bakış açısını destekler ayetler bulunabileceği hususu Müslüman olmayan araştırmacılar tarafından bile ifade edilirken, bu farklı bakış açılarını destekler görünen ayetleri görmezlikten gelen yazar, dışlayıcı bakış açısının Kur’an’ın temel öğretilerine ters düştüğünü de vurguladıktan sonra şöyle devam ediyor: ‘Ancak ne yazık ki günümüzde Müslümanların çoğunluğu Allah tarafından kabul edilebilir olmayı sadece Hz. Muhammed’in mesajını yani kurumsal İslam’ı izleyenlerle sınırlayarak tıpkı Yahudi ve Hıristiyanların yaptıkları gibi kendilerinin dışındakilere karşı dışlayıcı bir tutum takınmaktadır. Bunu yaparken de Hz. Muhammed’in misyonunun ne yeni bir din kurmak ne de Yahudi ve Hıristiyanlık gibi diğer dinsel geleneklere hakkıyla tabi olanları kendi izleyicisi yapmak olmayıp bilakis Hz. İbrahim’in dinine uymak, onu tamamlamak ve kendinden önce gelen peygamberleri tasdik etmek olduğu gerçeğini unutmaktadırlar.’ (s.99) Acaba bu Müslüman çoğunluğun diyalog çağına yakışır bir bakış tarzı benimseyememelerinin temelinde bu bakış tarzının tutarsızlığı mı, yoksa bu bakış tarzının havariliğine soyunanların kendilerini yeterince ifade edememeleri mi yatıyor? Dinlerin doğruluk ve kurtarıcılığı konusunda, Kur’an’ın bu konularla ilgili ayetlerine bütüncül bakarak bir kanaate ulaşmak yerine, bir çok ayeti görmezlikten gelerek, farklı kültürlerde farklı kişilerin bizzat kişisel tecrübeleri neticesinde ulaştıkları fikirlere Kur’an’dan birkaç dipnot ekleyerek onları Kur’an’ın gerçek mesajı olarak sunan ve Kur’an’ı çoğulcu bir bakış açısıyla yorumlamadılar diye İslam tarihi boyunca Müslüman alimleri Kur’an’ın gerçek mesajını çarpıtmakla suçlayan bu yazı elbette ki sadece bir Müslüman mülahazası olabilir.

Belki yukarıdaki soruya cevap ima eden birkaç örnekle devam edelim. ‘Özgürlük Teolojisi Bağlamında Yeni bir Dinler Teolojisine Doğru’ adlı makalesinde Mahmut Aydın, Hıristiyanlıktaki dinsel dışlayıcılıktan bahsettikten sonra bu tarz bir görüşün hemen hemen bütün dinsel geleneklerde mevcut olduğunu ifade ediyor. Ardından şöyle devam ediyor: ‘Ancak o dinlerin kendi özlerinde değil, daha çok söz konusu dinlere mensup kişilerin hususi menfaatleri ve dominant sosyal ve politik grupların çıkarlarına uygun olarak vahyin yanlış anlaşılması ve kutsal metinlerin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.’ (s. 282) Klasik dönemde dışlayıcı bakış açısı çıkarlarına uygun gelen dominant gruplar dışlayıcı bir yorum siparişi verip, onlardan menfaat elde etmek isteyen yorumcular da

metinleri buna uygun gelen bir tarzda çarpıtmışsa, acaba günümüzde de dominant grupların farklı bir siparişi ile ve yorumcuların farklı bir çarpıtmasıyla mı karşı karşıyayız? Geçmiş ile ilgili çok sağlıklı değerlendirme yapmamız güç olabilir, ama günümüzle ilgili çok daha sağlıklı gözlem ve değerlendirme yapabiliriz.

Burada metin çarpıtmasına Aydın’ın ‘Dinsel Çoğulculuk Modelinin ‘Öteki’ ile Barış İçinde Birlikte Yaşamaya Katkısı’ adlı makalesinden bir örnek verilebilir. Tarihsel süreç içerisinde dinlerin bazı kötülükleri haklı çıkarmak için kullanıldığını belirten yazar, bu bağlamda Kilisenin Hıristiyan olmayanlara yönelik baskısı, Anti-Semitizm, Haçlı seferleri, Yahudilerin seçilmiş kavim düşüncesi ve Cihad: İlä-i Kelimetullah örneklerini tartışır. Müslümanların cihadın sadece savaş yönünü alarak, diğer dinsel geleneklere mensup olanlara ya Müslüman olma ya cizye ödeme ya da öldürülme alternatifi sunduğunu, bunu da Tevbe suresinin 5. ayetini zahiri anlamıyla alarak temellendirdiklerini ifade eden yazar, Müslümanların gayri Müslimlerin yaşadıkları bölgelere zaman zaman istila zihniyetiyle yaklaştıklarını ifade ediyor. Yazar politik ekonomik ve diğer nedenlerle yapılan işlerin böylece dinsel argümanlar kullanılarak kutsanmakta ve haklı gösterilmeye çalışıldığını söylüyor. Yukarıda zikrettiği sanki Kur’an ayeti değilmiş gibi ve sanki Kur’an’da cihattan bahseden ayetlere ilaveten bir çok ayet savaştan (kıtal) bahsetmiyormuş gibi (Tevbe: 5, yine cizye ödeme alternatifinden açıkça bahseden Tevbe: 29), yazar şöyle devam ediyor: ‘Halbuki Kur’an’a [Mümtehine: 8] baktığımızda onun bizi diğer dinsel gelenek ve inançlara sahip insanlara karşı onlar bize bir zarar vermediği sürece hoşgörülü ve adaletli olmaya çağırdığına tanık olmaktadır.’ (s. 310) Bu kısmı aynı makaleden son bir alıntıyla bitirelim: ‘Dinler arası hoşgörü ve saygının, ve buna dayalı olarak oluşturulmaya çalışılan yeni dünya düzeninin yoğun olarak konuşulduğu 21. yüzyıla girdiğimiz şu günlerde bile, din adına, dinin kendisinden kaynaklanmayan bu tarz uygulamaların hâlâ devam ettiğini görmek son derece üzüntü ve esef verici bir durumdur.’ (s. 311) Yeni dünya düzeninin hangi temel üzerine kurulmaya çalışıldığı ve bu düzende dinin, yazarın tabiriyle, dominant gruplar tarafından nasıl istismar edilmeye çalışıldığı her mütefekkirin yakından takip etmesi ve bu istismara alet olmaması gereken önemli bir husustur.

Hiç şüphesiz teorik bir mesele olarak dinlerin doğruluğu ve kurtarıcılığı, pratik bir mesele olarak da dinlerin bir arada yaşama formülü, üzerinde önemle durulması, ciddi tartışmalara ve araştırmalara konu olması gereken meselelerdir. Dinlerin doğruluk ve kurtarıcılığı konusunda farklı düşünmek bir arada barış içinde yaşamaya engel değildir. Bu açıdan dinlerin geleneklerindeki farklı düşünce yapıları, farklı dini toplulukların tarihi süreç içerisinde birbirleriyle ilişkileri ve bunların günümüze yansımaları daha sağlıklı değerlendirmeleri gerekli kıyor.

Muslim Perceptions of Other Religions, a Historical Survey

Jacques Waardenburg, New York-Oxford, Oxford University Press, 1999, 350 sayfa

Fuat AYDIN*

Geçmişte, Müslümanların diğer dinlere bakışıyla (özellikle ehl-i kitabın statüsü, zimmilikle) alakalı çalışmaların varlığı, sayıca çok olmasa da yadsınamaz. Ancak, Katolik kilisesinin II. Vatikan konsili sırasında, diğer dinlerle ilgili olarak alınan ve diyalog etrafında kümelenen kararların, konsil dokümanlarında ilan edilmesiyle birlikte, önce Katolik kilisesi ve daha sonra da yavaş yavaş da olsa, Protestan kiliseleri tarafından, Müslümanlarla diyalog ve İslam'ın/Müslümanların diğer dinlere bakışını konu alan çalışmalar, deyim yerindeyse yağmur gibi yağmaya başladı. Kur'an'ın, hadislerin konuyla ilgili yaklaşımları, bunların Müslüman ulema tarafından nasıl algılandıkları ve hayata nasıl yansydıkları ele alınıp çalışıldığı gibi, diyalogun bir türü olarak kabul edilen reddiyeler de bu alanın vazgeçilmez birer konusu haline geldiler. Ancak genel olarak bu konuların her biri, müstakil birer çalışmaya konu olmasına rağmen, bazen daha kapsamlı çalışmaların yapıldığını söylemek hatta görmek de mümkündür. Burada hakkında kısa bilgi verilecek olan eser, bu son türden, yani konuyla alakalı bir çok başlığı bir arada bulunduran kapsamlı çalışma örneklerinden biridir.

Jacques Waardenburg tarafından yayına hazırlanan bu eserin bel kemiğini, 1991'de Lozan Üniversitesi tarafından düzenlenen bir sempozyumda sunulan tebliğler oluşturmaktadır. Uzun süren bir yayına hazırlama devresinden sonra ancak 1999'da basılan kitap üç bölümden; *Diğer Dinler Hakkındaki Müslüman Çalışmalar*, *Orta Zamanlar*, *Modern Zamanlar* ve bir seçilmiş bibliyografya kısmından meydana gelir. Birinci bölüm, aynı zamanda metnin editörü de olan Jacque Waardenburg tarafından, sempozyumdan sonra kaleme alınmıştır ve dört alt bölümü içermektedir: "Erken dönem: 610-650"; "Ortaçağ dönemi: 650-1500"; "Modern dönem: 1500-1950" ve "Çağdaş dönem: 1950-1995". Kitabın üçte birlik kısmını oluşturan bu bölümün ilk iki başlığı altında, Kur'an'da diğer dinler ve Hz. Peygamber'in diğer dinlere bakışı; ortaçağ boyunca Müslümanlar tarafından diğer dinler (Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm, Hinduizm, Zerdüştlük, Maniheizm vs.) hakkında çalışma yapanlar (İbn Hazm, Şehristanî, Birûnî, Ebû'l-Meâlî vs) ve onların çalışmaları ışığında, İslam dışı dinlere bakışının nasıl anlaşıldığı ortaya konulur. Bu bağlamda olmak üzere, Müslümanların Yahudilere ve Hıristiyanlara yönelik eleştirileri ve bu eleştirilerin yoğunlaştığı ana konulara yer verilir; bu

eleştirilerin hareket noktaları ortaya konulmaya çalışılır. Üçüncü başlık olan modern dönem: 1500-1950'de ise uzak doğudaki Müslüman imparatorluklarındaki diğer dinlerle ilişkiler, onlarla ilgili değerlendirmeler bu konuda yazılmış metinler (dinler tarihi türü çalışmalar, reddiyeler, seyahatnameler vs.) ve içerikleri hakkında bilgi verildikten sonra, Seyyid Ahmed Han, Abduh ve Muhammed Ebû Zehra gibilerinin diğer dinlerle ilgili çalışmaları örnek olarak alınarak, onların konuyla alakalı düşüncelerine yer verilir. Çağdaş dönem:1950-1995 başlığı altında ise, söz konusu tarihler arasında bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar, Hıristiyanlık, Yahudilik, Batı ve Batılı oryantalistler, Müslüman azınlıklar, Hindistan, İsrail ve kültürel ve dini çoğulculuk alt başlıklarında ele alınarak bu başlıklarla ilgili çalışmalara, onları doğuran bağlamlara atıfta bulunularak yer verilir.

İkinci bölüm olan *Orta Zamanlar* altında sekiz başlık yer alır. Kur'anda ve Tefsir kitaplarında Hıristiyanların ve Hıristiyanlığın nasıl anlaşıldığı, bu konuyla alakalı bir kitabı da bulan Jane Dammen McAuliff tarafından kaleme alınmıştır. Kur'anın Hıristiyanlığa yönelik atıflarını iki gruba: Önde gelen Hıristiyan şahsiyetlere yönelik atıflar ve teolojik iddialar; farklı dini gruplarla birlikte Hıristiyanlığı zikretme. Bu tasniften sonra, *nasârâ* terimi üzerinde duran McAuliff, İslam tefsir geleneği hakkında (et-Tefsîr bi'r-Rey ve et-Tefsîr bi'l-me'sûr) kısaca bilgi verdikten sonra, bu tefsir türlerinden birer örnek seçerek (Razî'nin *mefâtihü'l-ğayb*, Taberî, *câmiü'l-beyân*, Tabatabâî, *el-mizân*), Maide suresi 5/52, 82 hakkında yorumlarını ortaya koyar. Ahmet M. H. Shboul, Bizans din ve kültüründeki Arap-İslam algılaşmalarını ele alır. Andrea Borruso, Sicilya'daki Arap-Müslüman din anlayışlarını ve buradaki ortaçağ kültürü üzerinde yoğunlaşır. Camilla Adang'ın yazısının konusu, Müslüman müellifler (İbn Rabben, İbn Kuteybe, et-Taberî, Makdisî ve İbn Hazm) tarafından Yahudi kutsal metnine yöneltilen eleştirilerdir. Adang'ın bu yazısı, kendisinin de metinde ifade ettiği gibi, daha önce hazırlamış olduğu doktora tezindeki verilere dayanmaktadır. Söz konusu tez, E. J. Brill tarafından *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabben to Ibn Hazm* (Leiden: E. J. Brill, 1996) adıyla basılmıştır. Steven M. Wassertorm tarafından kaleme alınan kısmın, başlığı, "Memlüklüler Zamanında Yahudi Heresiyografisi'dir. Bu başlık altında Wassertorm, Umeri, İbn Haldûn, Kalkaşandî ve Makrizî'nin eserlerinden alınan parçalar bağlamında, bu dönemde Yahudilere verilen yeri ve onlar hakkında, söz konusu yazarların bilgilerini ortaya koymaya çalışır. Bu bölümde yer alan ilginç çalışmalardan biri, Carl A. Keller'in, "Sûfizmde Diğer Dinlerin Algılanışı" adlı yazısıdır. Bu yazıda Keller, sûfî düşüncesinden seçtiği Mevlana, İbn Arabî ve İbn Sebîn bağlamında, sûfîlerin diğer dinlere bakışlarını ele alır. Yazarın ulaştığı sonuç, söz konusu kişilerin yaygın bilinen kanaatlerinin aksine, diğer dinlere bakışlarının çoğulcu olmaktan ziyade, dışlayıcı olduğudur. *Orta zamanlar* bölümü,

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Charles Genequand'ın, ortaçağ yazarlarının felsefi okulları tasnifi ve bunun muhtemel kaynaklarını ele alan çalışması; Christoph Bürgel'in İslami kaynaklardaki Zerdüştlük anlayışı ile ilgili makalesi ve Hilary Kilpatrick'in bir kısım *edep* (özellikle de Kalkaşandı, *kitabul-ağâni*) kitaplarından hareketle ortaçağdaki Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini ele aldığı yazıyla sona erer.

Üçüncü bölüm olan *modern zamanlar* ise, yedi yazı içermektedir. Bunlardan birincisi, Isabel Stümpel-Hatemi'nin Farsça metinlerden hareketle İranlı Müslümanların Hıristiyanlığa bakışını ortaya koymaya çalışan metnidir. İkincisi, Muhammed Ebû Zehra, Abdullah Drâz ve Ahmed Şeleb'in yazıları bağlamında, diğer dinler hakkında Arapça yazılan metinler ve onların bu konuyla alakalı yaklaşımları; bu yaklaşımların arka planını ortaya koymaya çalışan, Patrice Brodeur'un "İslam Dışı Çağdaş Diğer Dinler Hakkındaki Arapça Müslüman Yazılar" adlı çalışmasıdır. Üçüncü yazı, Shiela McDounough "Güney Asya'daki Müslümanlar (1857-1947)" adlı makalesidir. Bu yazıda, Seyyid Ahmed Han, Muhammed Ali, Ebu'l-Kelâm Azad, Muhammed İkbâl, Abid Husain bağlamında Müslümanların Hıristiyanlığa bakışı ele alınır. Dördüncü metin, Mühendis Asghar Ali tarafından kaleme alınmıştır ve 1950 sonrası Hindular hakkındaki Müslümanların bakış açılarını, Müslümanlarla-Hindular arasında yaşanan bir takım olaylar bağlamında irdeler. Beşinci yazı, Christine Schirmacher'in, "Yüksek Kitab-ı Mukaddes Eleştirisinin On Dokuzuncu Yüzyılda Müslüman Savunmacılar Üzerindeki Etkisi" adlı makaledir. Bu makalede Schirmacher, Alman Protestan misyoner Karl Gottlieb Pfander ve Hintli Rahmetullah el-Hindî arasında geçen kamuya açık tartışma ve bu tartışmada Hıristiyanlık kutsal metinlerinin bozulmuşluğunu ortaya koymak amacıyla, ilk kez bir Müslüman, el-Hindî tarafından, kitab-ı mukaddes eleştirisi hakkındaki sonuçların kullanılması ve bunun Müslümanların Hıristiyanlık anlayışı ve Hıristiyan kutsal kitaplarına bakışta yol açtığı değişimler ele alınır. Altıncı yazı, Karel A. Steenbrink'in "Pancasila İdeolojisi ve Endonezya Müslüman Dinler Teolojisi" adlı çalışmasıdır. Bu metinde yazar, Pancalisa ideolojisinin ne olduğunu ve bu ülkede Müslümanların, nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan Hıristiyanlar ve geri kalan diğer din mensuplarına bakış, onlarla ilişkiler ve dinlerarası diyalog konularını ele alır. Yedinci ve son yazı Ekkehard Rupolph'un "1970-1991 arası, Arapça Yayınlanan Dergilere Yansıdığı Şekliyle Müslüman-Hıristiyan Diyalogu Hakkındaki Tartışmalar"ı ele alan yazısıdır. Rudholp, bu konuyu Mısır, Suudi Arabistan, Libya, Lübnan ve Tunus'ta yayınlanan resmi nitelikli olan-olmayan dergileri bağlamında inceler.

Kitabın son kısmında yer alan, Seçilmiş Bibliyografya gelince, bunlar Müslümanların diğer dinlere dair algılayışları ve onlar hakkında sahip oldukları yargılarını ele alan metinleri içerir. Bu metinler, İslam'ın ortaya çıkışından günümüze

kadar olanlar arasından seçilmiştir. Burada yer alan bibliyografik bilgi, kitabın diğer bölümlerinde geçen bütün kitapları içermediği gibi, yalnızca orada geçenlerle de sınırlı değildir. Bu bibliyografya kısmı da, kitaptaki bölümlenmeye uygun olarak ilk dönem, orta ve modern zamanlar olmak üzere üç genel başlık altında düzenlenmiştir. Her bir başlık da, metinler ve çalışmalar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Metinler kısmında, Müslümanlar tarafından yazılmış olan metinlere yer verilirken, çalışmalar kısmında böyle bir sınırlamaya gidilmemiş, hem Müslüman hem de gayrimüslim müellifler tarafından Müslümanların diğer dinlere bakışları/ilişkileri hakkında yazılmış olan çalışmalara yer verilmiştir. Ağırlıklı olarak batı dillerinde yazılan çalışmalara ilave olarak, Arapça, Farsça ve Türkçe'de yapılmış olan çalışmalardan da örneklere yer verilir.

Bu son kısımda yer verilen seçilmiş bibliyografyaya ilaveten her makalenin sonunda, ayrıca bir bibliyografya kısmına yer verilir ki, bütün bunlar, Müslümanların diğer dinlere bakışı ve bunların tarihi süreç içinde, dünyanın farklı yerlerindeki toplumsal hayata nasıl yansıdığı ve Müslüman müellifler tarafından nasıl anlaşıldığı konusunu çalışmayı düşünen ya da bu konuda nelerin yazılmış olduğunu görmek isteyenler için kitabı vazgeçilmez kılacak gibi görünmektedir.

Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı (610- 1505) [Narrative Social Structure]

Recep Şentürk (Çev. Mehmet Fatih Serenli), Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, 301 sayfa

Saliha S. KIZILKAYA*

Columbia Üniversitesinde doktora tezi olarak sunulmuş bulunan eser, daha önce sadece birbirinden bağımsız ve kronolojik biçimde meşgul olunan hadis rivayet sistemine, muhtelif araştırma konularına malzeme teşkil edecek yeni bir yöntemi ilk defa uygulamak suretiyle İslamî ilimlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak gayesiyle sosyal bilimlerin kullanılmasına dair orijinal bir örnek sunmuştur.

Sosyal ve sözel yapılar arasındaki ilişki ile eş-zamanlı ve art-zamanlı yapılar arasındaki etkileşim gibi iki temel ve güncel problemden hareketle yazar, içtimai yapılanmanın aynı zamanda eş-zamanlı ve art-zamanlı ilişkileri kapsayan bir söylem ağı olduğunu söylemektedir (s. 13). Bu eserde hem sosyal ve sözel yapılar, hem de eş-zamanlı ve art- zamanlı yapılar arasındaki ilişkiye vurgu yapmayı hedefleyen müellif, sosyal davranışın, sosyal ve sözel modeller arasındaki etkileşimi

* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.

ortaya çıkararak bir yaklaşımı kullanmak suretiyle daha iyi açıklanabileceğini ve önceden tahmin edilebilirliğini savunmaktadır (s. 15).

Yazar çalışmasında, Saussure'un da teklif ettiği zaman ekseninde eş-zamanlı ve art-zamanlı, analitik düzey ekseninde ise mikro ve makro yapıların oluşturduğu matrisi model almıştır. Böylelikle eser yapısal bakış açısına bütüncül bir çehre kazandırırken aynı zamanda hadis rivayet geleneğinde tabaka içi ilişkilerin %3'le sınırlı kalmasına karşın tabaka dışı, yani üst ve alt tabaka ile ilişkilerin %97'ye varan oranına ve bunun nedenlerine ampirik bir metotla dikkatleri çeker.

Giriş bölümünde amacını ve yöntemini bu şekilde belirleyen yazar dikkatleri, birbirine bağlı söz olarak tanımladığı ve kişinin sosyal olmakla aynı zamanda içerisinde bulunduğu söylem ağına çeker. Bu nedensel ilişkinin nasıllığını sorguladıktan sonra söylem ağının eşitsizliğine değinir. Tamamen doğal bir süreç sonucunda gerçekleşen katmanlı söylem ağları daha önce çeşitli incelemelerde de kanıtlanmış ve birinci derecede olan kaynakların otoriteleri; görgü tanığı olmak, nesnel dil ve katılımcı bir kip kullanmak gibi kaçınılmaz olan vasıfları sebebiyle kabul görmüştür.

Kitapta, oluşturulan teorik zemine delil teşkil eden hadis hâfızları (huffâz) sınıfı, yukarıda belirtilen tabaka dışı zayıf bağlarla kurulan güçlü zincirlerin bir örneğidir. Ancak bu sınıf sağlamlığında ittifak edilen hadisleri belli başlı eserlerde derlemek ve aralarındaki muhalefet ateşini uzlaşma yoluyla yeni bir boyuta taşıyarak elde ettikleri başarıyla, farkında olmadan kurdukları zinciri yine farkında olmadan hitama erdirecektir. Zira artık ulaşılması güç olan sahih haberler tek kaynaktan toplanmış, entelektüel dinamizmin kadrını ise alt seviyelere inmiştir (s. 25). Eser zayıf bağlardan doğan anlatı sermayesine de değindikten sonra, bu bağlardaki dalgalanmalara dair grafikler de kullanmak suretiyle istatistikî bilgiler verir. Bütün bölümlerde, bahsi geçen söylem ağının çok yönlü tasvirinin grafiklerle desteklenmesi, eserin anlatımına güçlü bir hareketlilik ve zenginlik kazandırmıştır.

Birinci bölümde hadis geleneği ele alınmış, rivayet kavramı üzerine yapılan açıklamadan sonra isnad sisteminin ortaya çıkışı incelenmiştir. Tarih boyunca değişen hadis merkezlerinde biraz dolaştıktan sonra üst rivayet metotlarından bahsedilmiş, sözel bir disiplin olarak hadis usulü ve oluşturduğu sosyal ağın unsurları isnad bağlamında tartışılmıştır. Şerh ve biyografi geleneğine de değinilen bu bölüm, râvilerin tasnifi ve muhtelif anlatım tarzlarının tanıtılmasıyla sona erer.

İkinci bölümde yazar 'sözel ve sosyal yapılar arasındaki boşluğu doldurmayı' hedeflemektedir. Anlatı ile sosyal yapının birbirleri için kaçınılmaz birer olgu olduğunu kanıtlamaya çalışırken, sözün çeşitli boyutları, sosyal eylem ve sosyal örgütler ile ilişkisi üzerine muhtelif bilim adamlarının görüşlerine değinir. Yapısal

cı zihniyetin eylemi önceleyen tarzına karşın bir sosyal olayın çift yönlü (söz-eylem) olarak incelenmesi gerektiğini savunur.

Üçüncü bölümde hadis rivayet ağları, meşhur iki tabakât kitabı Zehebî'nin (ö. 748/1348) Tezkiretu'l-Huffâz'ı ve Suyuti'nin (ö. 911/1505) Tabakâtü'l-Huffâz'ından iki örnekle incelenmiştir (s. 118). Ayrıca bu bölümde çok detaylı bir çalışma sonucu elde edilmiş olan rivayet zinciri bilgileri hadisnet adında bir programda toplanmış ve bir sosyo-matris oluşturularak bilgiler analitik bir yazılıma taşınmış, böylece, klasik malzemeye ve geleneksel tarih bakış açısına, sosyal ağ analizi perspektifiyle daha işlevsel bir yaklaşım sergilemiştir.

Dördüncü bölümde eş-zamanlı metotlardan art-zamanlı metotlara doğru bir eğilime geçilmiştir. Burada yazar zaman ve mekân algısının birbirinden kopuk olmasının eksik bir bakış açısı olduğundan hareketle yeni bir metot öne sürer. Bunu yaparken çeşitli disiplinlerden aldığı ilhamlarla tabaka kavramını bir anahtar terim olarak tespit edip onu görünmez üniversiteye benzetmiştir (s. 143). -Bilgi ve akademik üretkenlik gibi insan kaynaklı ve Hz. Peygamber'e yakınlık gibi sosyal kaynaklı iki tür katmanlaşmanın bulunduğu bu yapıda, tabakalar arası ilişkiler bu görünmez üniversiteyi inşa eder.- Böylelikle zaman katmanlı ağ (huffaz zinciri) incelemeye alınır ve çeşitli formülasyonlar ve grafiklerle bu çalışma daha teknik hale getirilir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Suyûtî arasındaki 9 asırda 26 hadis hâfızı tabakası ile sınırlandırılmış olan araştırmada veriler, bir hadis âliminin veya bir tabaka için bütün ağ alanının en fazla dört üst ve dört alt tabakayla ilişki kurabilmek suretiyle 9 tabakayı kapsayabileceğini gösterir (s. 154). Bu ilişkide, yerel itibar -tabakalar arası aracılık- ve yaş, yakınlık, yol mesafesi ve jeodezik mesafe¹ gibi diğer itibar nedenleri, önem arz eden başlıklar olarak görülür.

Dolaylı anlatım düzeyinin otorite oluşumuna etkisi ve bundan hâsıl olarak hadis rivayetinde günümüz akademisyenlerinin de benimsediği bir yöntem olarak haberi birinci kaynaktan aktarma geleneği, râvileri dolaylı anlatımdan kaçınmaya; bunun sonucu olarak da kendi tabakasından râvilerle ilişkide bulunmayıp küçük yaşlarda iken yaşlı hocalarla görüşmeye ve ilerlemiş yaşlara geldiğinde ise genç talebelerin itibarlı hocaları olmaya yönelmiştir.

Beşinci bölümde ise okuyucuya hadis rivayet ağında tabakalar arası ilişkilere yönelik daha geniş bir perspektif sunulmuştur. Zaman boyunca değişen ve değişmeyen özellikler başlığı altında ağlaşma düzeyinin değişme nedenleri üzerinde

¹ Jeodezik mesafe iki nokta arasındaki en kısa mesafeyi ifade etmek için kullanılan bir coğrafya terimidir. Bir yerin diğer bir yere kuş uçuşu uzaklığına denir. Hadis terminolojisinde bu şekilde bir rivayet zincirine ali isnad denir. (s. 30)

durulmuştur. Yine yazar, tabakaların birbirleriyle ilişki yoğunluğunu tahlil ederken itibarlı bilginlerin kendilerinden uzak olanlara daha yakın olduğu tespitinde bulunmuş, ayrıca makro düzeyde art-zamanlı yapıların otorite oluşumuna katkısından bahisle, grup dışı ilişkilere öncelik vermenin ilmi disiplinin bir gereği olduğunu savunmuştur. (s.193-194)

Altıncı bölümde anlatının sosyal bir olgu olmasına vurguda bulunulmuş, ayrıca huffâzın diğer ilimlerle ilişkisi ve başka ilim dallarında da otorite sahibi olmaları noktasında sunduğu örneklerin akabinde, çok yönlü ilginin, kişinin kendisinden başka bir söylem ağındaki yerli otoritelere bağımlılığını azalttığı savını öne sürmüştür. (s. 222)

İslam toplumunda toplumsal hafıza yapısındaki dönüşümün özetlendiği yedinci bölümde müellif, bilgimizle onları geçtiğimize inandığımız halde önceki alimlere dayanmadan edemememiz paradoksuna, Newton'nun "şayet ben daha ileriye gördüysem bu devlerin omzunda durmakla olmuştur" sözüne referansla sonraki nesillerin başarısının sahip olduğu mirası özenle korumasına bağlı olduğu cevabını verir. Bu bağlamda oluşan geleneğe; huffâzın bir önceki tabakanın en iyi hocasıyla ilişki kurmaya gösterdiği özen kadar rivayet esnasında da rivayet edilene gösterilen hürmete dair çarpıcı örnekler verir. (s. 235).

Daha önceki makro düzeyde yaptığı art-zamanlı otorite oluşumu tespitine ek olarak, diğer bir açıyla, âlimlerin, üst rivayet bilginleri ağını yapılandırmasını mikro düzeyde ele alan yazar, bunu dolaylı anlatımdan kaçınma maksadıyla orijinal kaynağa en yakın kişilere ulaşma çabası olarak görür.

Sonuç olarak yazar, aranan kişi olmanın ancak asıl kaynaklara ulaşabilmek ve dolaysız bir anlatıma sahip olabilmekle mümkün olduğuna vurguda bulunmuştur. Öte yandan kişinin sosyal yapıdaki konumunun konuşma biçimini ve aynı zamanda kişinin konuşma biçiminin sosyal yapıdaki konumunu belirlediği tespitinde bulunur ve buradan eylem ve anlam arasındaki kesintisiz sinerjinin günlük hayatımızı mümkün kıldığı sonucuna varır. Bu özellikleriyle eser, dini ilimler üzerine yapılan çalışmaların artması ile yeniden canlanan fikir dünyamıza, hadis mirasını farklı bir bakış açısıyla ele alarak katkıda bulunmasının yanı sıra hadis araştırmacılarına müstesna bir analitik teknik, sosyologlara ise çok yönlü bir mercek kazandırmıştır.

Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme
Muhittin Uysal, Yediveren Yayınları, Konya 2004, 304 s.

Zeynep BİNSOR*

İnsan hayatının her noktasına nüfuz eden İslam, giyim kuşam ve süslenme konusunda da ölçüler getirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.) insanların arasında canlı bir örnek olarak yaşamış, günlük hayatında pek çok farklı isim ve nitelikte giysiler kullanmıştır. Bu konudaki rivayetler hadis mecmualarında *Kitabu'l-Libâs ve'z-Zîne* başlığı altında toplanmaktadır. 1992 yılında *Kitâbu'l-Libâs ve Hadis Literatüründeki Yeri* adıyla yüksek lisans tezi olarak savunulan bu eser hadis literatüründe konunun işleniş tarzını, konuyla ilgili rivayetlerin sıhhat derecelerini, hadislerde adı geçen giysilerin isim ve özelliklerini, bu rivayetlerin nasıl anlaşıldığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Bir giriş, iki bölüm ve bir ekten oluşan eserin giriş bölümünde çalışmada başvuru kaynaklar ve sünnetin bağlayıcılığı konusu işlenmektedir.

Birinci bölümde, pek çok alimin görüşlerinden hareketle Hz. Peygamber'in (s.a.) davranışları sınıflandırılmakta ve bunların bağlayıcılık dereceleri tartışılmaktadır. Kitabın asıl konusu olan giyim kuşamla ilgili rivayetlerin değeri de bu bölümde ele alınmaktadır.

İkinci bölüm, konuyla doğrudan ilgili 286 hadisin tasnifinden oluşmaktadır. Bu bölümde hadis kitaplarından farklı bir tasnife gidilerek hadislerde adı geçen elbise çeşitleri vücuda, başa ve ayağa giyilenler şeklinde üç başlık altında sıralanmaktadır. Giysinin adının geçtiği hadis/hadisler verildikten sonra hadisin sıhhat derecesi belirtilmektedir. Daha sonra hadiste adı geçen giysinin sözlük anlamı ve nitelikleri, en çok kimlerin tercih ettiği gibi bilgiler verilmektedir. Zînet eşyaları ayrı bir başlık altında zikredilmektedir. Bu başlık altında yüzük, bilezik, küpe, gerdanlık, halhal gibi takılar; ayna, tarak, toka gibi aletler; güzel koku çeşitleri, kına ve sürme gibi süslenme malzemeleri yer almaktadır. Yine aynı metot takip edilerek önce zînet eşyasının adının geçtiği hadis verilmekte, hadisin sıhhat derecesinin belirtilmesinin ardından son olarak zînet eşyasının özellikleri zikredilmektedir.

Giyim kuşam ve zînet kapsamına girmediği halde hadis kitaplarında ev döşemesinde kullanılan sergi, örtü ve ev eşyaları da *Kitâbu'l-Libas ve'z-Zîne* bölümünde zikredildiğinden bu çalışmada yazar bu konuya da yer vermektedir. Yaygı, döşek yüzü, perde, yastık, minder, deri eşyalar, hasır ve kaplar bu başlık altında sıralanmaktadır.

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.

Giyim kuşam âdâb ve ahkâmı başlığı altında giyim kuşamın şekli, yasaklanan giysiler, kadın ve erkek giysilerinin farklı oluşu ve herkesin uyması güzel karşılanan tavsiyeler yer almaktadır. Yazarın da belirttiği gibi insan hayatının tamamını düzenleyen İslam elbette giyim kuşam konusunda da bazı ölçüler getirmiştir. Kadın ve erkeğin birbirine benzememesi bu ölçülerden biridir. Hz. Peygamber (s.a.) kadına benzemeye çalışan erkeği ve erkeğe benzemeye çalışan kadını lanetlemiştir. Yine kadının ve erkeğin örtmek zorunda oldukları yerler farklılık arz etmektedir. Kadın için mübah olan ipek elbise erkeklere yasaklanmıştır. Eserde bu konularla ilgili hadislerin yanı sıra ilgili ayetler ve bunların farklı tefsirlerdeki açıklamalarına ve fikhî hükümlere de yer verilmektedir. İkinci bölüm giyim kuşam ve süslenme âdâbıyla ilgili hadislerin zikredilmesiyle son bulmaktadır.

Eserin sonundaki ekte hadis kitaplarında Kitâbu'l-Libâs ve 'z-Zîne bölümünde hangi konuların işlendiği ve bu konuların işleniş biçimi incelenmektedir. Giyim kuşamla ilgili hadislerin Kitâbu'l-libâs dışındaki edeb, salât, hac, tahâre, cuma, isti'zân ve iydeyn gibi bölümlere dağılımının tespiti de bu bölümde yapılmaktadır.

Sonuç olarak, eser giyim kuşam ve süslenmeyle doğrudan alakalı 286 hadisi incelemektedir. Hadisler bize Hz. Peygamber (s.a.) döneminde kullanılan giysiler, süs eşyaları, ev döşemesinde kullanılan örtüler vs. hakkında bilgiler sunarak dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerini yansıtmaktadır. İncelenen hadisler arasında zayıf hadisler bulunsa da çoğu sahih ve hasendir. Günümüzde çokça tartışılan giyim kuşam ve süslenme konusuyla ilgili hazırlanan eser, konuyla ilgili araştırma yapanların genel bir bilgi için başvurabilecekleri bir yardımcı kaynak özelliği taşımaktadır. Giyim kuşam ve süslenmeyle ilgili hadisleri bir arada ve sınıflandırarak sunan eser hadislere ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda hadislerde adı geçen giysi ve zînet çeşitlerini tanıtarak araştırmacılara önemli ölçüde malzeme sunmaktadır.

Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ

Bilal Aybakan, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, 183 sayfa

Emine YAZICIOĞLU*

Doç.Dr. Bilal Aybakan'ın İz Yayıncılık'tan çıkan bu eseri araştırma-inceleme türünde olup 183 sayfadan oluşmaktadır. Kitapta bir giriş, üç ana bölüm ve bir sonuç bölümü yer almaktadır.

Aybakan kitabının önsözünde çalışmasındaki temel amacın, icmâ kavramı ve düşüncesinin tarihi gelişimini ve bu süreçte icmânın sünnet ve rey ile olan ilişkisini ortaya koymak olduğunu belirtmektedir (s.9). Yazar aynı zamanda konuyu anlaşılır kılmak için verdiği örneklerle de genel olarak fikhın kısa bir zaman dilimindeki tarihî gelişimini sunmaktadır.

Müellif giriş bölümünde “*Hicri İlk İki Asrın Siyasî ve Sosyal Panoraması*” başlığıyla dönemin yöneticilerinin teâmül dışındaki uygulamalarından ve karar almada kullandıkları yöntemlerden örnekler vermektedir (s.13–21). Yazar, bu kısa ve öz tarihî kesitle hem okuyucuyu o döneme yaklaştırmakta hem de ulu'l-emrin ictihadî kararlarından verdiği örneklerle okuyucunun zihnini sahabe ve tabiünun uygulamalarının nass ve sünnetle olan ilişkisini anlamaya hazırlamaktadır.

Müellif, “*Hz. Peygamber ve Sahabe Dönemi İctihat Faaliyeti*” başlığını taşıyan birinci bölümde, icmânın bir anlamda nüvesi olan ictihadın ne'liğinin anlaşılması için vahiy - Peygamber fiili ilişkisi ile Peygamber - sahabe fiili ilişkisini uygulama ve onaylama bağlamında ele almaktadır (s.25–29). Bölümün devamında, vahiy ve Peygamberin direkt kontrolünden çıkan sahabe kitlesini müslüman oluş tarihleri, yaşları ve dinî bilgi alanındaki birikimleri yönünden değerlendirerek, onların fikhî hüküm koymadaki yetkinliklerinin farklılığını ortaya koymaktadır. Yazar, yaşlı sahabe kuşağını Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud ile genç sahabe kuşağını İbn Abbas ile örneklendirmektedir (s.30–46).

Sahabeyi farklı profillerden tasvir ettikten sonra sahabenin genelinin kullandığı ictihat yönteminin teorik değerini incelemektedir (s.46–47). Sahabenin ictihat anlayışına açıklık getirmek için onların sünnet/hadis bilgisini ve değişen hayat şartları ile bu bilgi arasında kurdukları dengeyi, yani sünnet anlayışlarını açıklamakta ve sünnete rağmen ortaya koydukları farklı görüşlerin mezhepler nezdindeki epistemolojik değerini tartışmaktadır (s.46–54).

İkinci bölüm ise “*Tâbiün Dönemi İctihat Faaliyeti ve İlk Fikhî Oluşumlar*” başlığını taşımaktadır. Müellif bu bölümü üç ana bölüme ayırarak oluşturmaktadır. “*Tâbiün Fukahası*” başlığını taşıyan bölümde yer alan tespite göre bu dönem yaygın olarak bilinen temel dinî bilgilerin yanı sıra, özel olarak tedarik edilen dinî bilginin de oluşum sürecine girmekte, bu yönde belli ilmî merkezler ve fukaha tabakası oluşmaktadır. Yazar, oluşan merkezlerle ve buralarda yetişen tâbiün fukahasının isimlerine bu kısımda yer vermektedir. Merkezlerin sünnet bilgisine ulaşma imkânını belirterek, aynı konu üzerinde farklı ictihatların oluşmasının sebebini izah etmektedir (s.59–67). Bu fiziksel tasvirten sonra “*Tâbiünün İctihat Yöntemi*” isimli kısımda tâbiünün ictihat yöntemini kaynaklarıyla beraber vermektedir. Bu dönemde nass ve sünnetin otoritesinin yanında sahabe kavlinin de

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.

kaynaklık değeri gündeme gelmektedir. Bunun sebebi sahabenin bizzat vahyin gelişine ve uygulanışına şahit olmalarıdır. Şüphesiz ki onların hadis dışındaki dinî ifadeleri dini anlamada büyük fayda sağlamaktadır. Ancak bunun bağlayıcılık derecesi âlimler tarafından farklı algılanmaktadır. Yazar bu konuda meydana gelen tartışmalara örnekler vererek, konunun o dönemde nasıl değerlendirildiğini açıklamaktadır(s.68–76).

Bölümün sonu olan “İlk Fıkhî Oluşumlar ve Bunlardaki İcmâ Düşüncesi” kısmında ise, ilim merkezlerinin yerini alan ekollerin takip ettikleri içtihat yöntemlerini belirtmektedir.

Yazar Küfe, Medine ve Suriye ekollerinin fıkhî konularda ve icmâ konusundaki tutumlarını ekollerin ileri gelenlerinden birer âlimin görüşlerini de irdeleyerek genel çerçevede anlatmaktadır.

Küfe ekolünü Şeybanî ve eseri *el-Hucce* ile anlatmaktadır. Yazar eserdeki icmânın varlığını belirten ifadelerin neyin karşılığında kullanıldığını tahlil ederek, âlimin/ekolün bu alandaki görüşünü tespitte çalışmaktadır (s.83–90).

Medine ekolünün icmâ anlayışını ise, ekolün en önemli temsilcisi olan İmam Malik ve eseri *Muvatta* üzerinden belirlemeye çalışmaktadır. Yazar ekolü anlatırken İmam Malik’in, temel hareket noktası olan ‘Medine uygulaması’nın kaynak değerini nasıl temellendirdiğini ve tarihi veriler ışığında *Muvatta*’nın yazıldığı tarihi ve tekâmül sürecini anlatmaktadır. Devamında da İmam Malik’deki *emr, amel ve sünnet* kavramlarının neyi karşıladığını ve icmânın farklı ifade biçimi olan Medine uygulamasını, diğer bölgelerdeki örften farklı kulan faktörleri ve bu çerçevede oluşan icmâ çeşitlerini belirtmektedir(s.96–102).

Yazar Suriye bölgesindeki icmâ fikrini tesbit ederek bu bölümü tamamlamaktadır. Buradaki örneği de Evza’î’dir(s.105).

Kitabın üçüncü bölümünde ise İmam Şâfiî’nin ve haleflerinin icmâ hakkındaki fikirlerini ele almaktadır (s.109–162). Yazar bölümün girişinde Şâfiî’nin dinî düşüncesinin oluşum sürecini ve ilmi otoritelere karşı olan tavrını genel bir çerçeveye sunmaktadır (s.109–110). Devamında ise; tabiri caizse fıkhın Aristo’su konumunda olan Şâfiî’nin, alanında, kendine kadar oluşan birikimi değerlendirerek fıkhî kaynakların hiyerarşisini yeniden düzenlediğini, Peygamber’in fiiliyle sahabe uygulamasını birbirine yaklaştıran ehl-i rey’in aksine, bu iki uygulamayı birbirinden ayırarak, kaynaklık derecesi bakımından Peygamber fiilini nassa yaklaştırdığını, ayrıca *icthâh, sünnet, hadis, rey, kıyas* gibi kavramların mahiyetlerini, sınırlarını kendi sistemine göre yeniden belirlediğini (s.111–112), dinî hükümleri belirleme konusunda nakli bilgilerin dışında otorite kabul etmediğini, kıyas ve icmâyı da ancak bu çerçevede mümkün gördüğünü ifade etmektedir

(s.115). Şâfiî’nin ehl-i rey’in var olduğunu iddia ettiği rey üzerine icmânın tarihi hiçbir gerçekliğinin olmadığını, ümmetin icmâsının ancak bir nass ya da hadis üzerine gerçekleşebileceğini aklî argümanlarla kanıtladığını söylemektedir (s.121–128). Müellif konuyla ilgili dönemin yoğun tartışma ortamına XX. yüzyıldan Schacht’ı da dâhil ederek, konuyu farklı açılardan sorgulamaktadır (s.118–120).

Müellif, bu tartışmaları sunduktan sonra aynı bölümde, müctehid imamın, icmâ teorisinin kaynağı olan naklî ilmi, *zahiri* ve *batını* şeklinde analiz ettiğini (s.132), bu ilimlere farklı kitlelerin sahip olduğunu, bunlara binaen oluşan icmânın da *amme* ve *hassa* olmak üzere iki ayrı sınıf teşkil ettiğini (s.134) ve bunların da dinî yönden farklı bağlayıcılık derecelerine sahip olduğunu açıklamaktadır.

Aybakan bölümün ikinci kısmında ise Şâfiî sonrasında/klasik dönemde icmâ düşüncesinin gelişim ve değişim sürecini ele almaktadır (s.140–162). İlk önce fıkhî bir terim haline gelen icmânın ne olduğuna ve icmânın oluşması için getirilen kriterlere değinen araştırmacı, oluşan mezheplerle beraber icmânın kapsamı ve kaynaklığı konusunda meydana gelen aşırılıkları ve bunlara yöneltilen eleştirileri anlatmaktadır (s.140–154). Yazar konuya açıklık getirmek için dönemin klasiklerine yaptığı atıflarla bu alanda oluşmuş literatürden okuyucuyu haberdar etmektedir. Bölümün sonunda ise icmânın kaynaklık değerini ayet ve hadislerden getirdiği delillerle temellendirmektedir (s.158–160).

Yazar sonuç kısmında, ele alınan dönemlerde yaşanan entelektüel değişim ve gelişime dair hızlı bir film geçidi sunulmaktadır (s.163–168). Değerlendirmelerle beraber verilen bu özet bilgi, icmânın kavramsal oluşumunu daha da netleştirmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde eserin bütününe eleştirel bir bakış açısının hakim olduğu dikkati çekmektedir. Bu şekilde icmâyâ tarih içinde yüklenen fonksiyonlar farklı görüşler çerçevesinde tahlil edilmiş ve yeni bakış açıları için zemin hazırlanmıştır. Araştırmada tarihî bilgiler ve kronolojinin kullanılması, verilen bilgilerin okuyucunun zihninde daha iyi sıralanmasını sağlamaktadır. Öte yandan eserde, aşırı detaya girilip meselelerin daha da muğlaklaştırılması yerine, konuya dair farklı görüş ve örneklerin derli toplu bir şekilde sunulması tercih edilmiştir. Bununla birlikte yeri geldiğinde konuyu daha anlaşılır kılmak için detay bilgiler verilmekten de kaçınılmamıştır.

Mustafa Kemalettin Bekrî ve Tasavvufî Görüşleri
Ramazan Muslu, Erkam Yayınları, İstanbul 2005,

Ayşegül ESKİKURT*

‘İnsanın lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilip, hâlen yaşaması’ şeklinde de tarif edilen tasavvuf, tarih boyunca İslam medeniyetinin çok önemli bir parçası olmuştur. Tasavvufu anlamada ve yaşamada bir vasıta olarak kabul edilen tarikatların, İslam coğrafyası üzerindeki etkisi ise göz ardı edilemez. Bu müesseselerin yetiştirdiği örnek şahsiyetler, asırlarca topluma rehberlik etmişlerdir. Bu şahsiyetlerin bir kısmını yakından tanıdığımız halde, birçoğu ilmi araştırmalarla gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Bu çerçevede yazar, ülkemizde kendisi hakkında daha önce akademik bir çalışma yapılmamış olan önemli bir şahsiyeti ve düşüncelerini günümüz insanının bilgisine sunmayı amaçlamıştır.

Kitap, 18.yüzyıl mutasavvıflarından Mustafa Bekrî’nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşlerini konu edinmektedir. Giriş bölümünün ardından iki ana bölüme ayrılmıştır.

Yazar, Mustafa Bekrî’nin tasavvufî hayatı ve silsilesi hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, seyahatlerine ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Burada, Mustafa Bekrî’nin de, kendisinden önceki birçok şeyhin yaptığı gibi, seyahat etmeyi adet edindiğini ve bir yaşam tarzı olarak benimsediğini görüyoruz. İfade edildiği üzere, Mustafa Bekrî, hayatı boyunca, İstanbul, Anadolu, Irak, Halep, Musul, Şam, Lübnan, Bağdat, Kudüs, Mısır ve Hicaz bölgelerine defalarca seyahat yapmıştır. Sadece İstanbul’a üç defa geldiğini görmekteyiz. Birçok eserini de bu gezileri esnasında kaleme almıştır. Seyahatleri esnasında Mustafa Bekrî’nin, dört kez de hac yolculuğuna çıktığını görüyoruz. Kitaptan öğrendiğimiz üzere, vefatı, 1162 yılı, Rebiülevvel ayının 12. gecesi, 63 yaşında iken vuku bulmuştur. Cenazesi Kahire dışındaki Karafe kabristanına defnedilmiştir ve yazarın ifadesine göre, kabri herkes tarafından bilinmekte ve ziyaret edilmektedir.

‘Mustafa Bekrî’nin Hayatı’ kısmının en sonunda yazar, Mustafa Bekrî’nin şahsiyeti üzerinde durmuştur. Burada Mustafa Bekrî’nin, ariflerin en büyüklerinden biri olduğunu öğrenmekteyiz. Yine bu kısımda, diğer tasavvuf ehlinde farklı olarak, onun, tasavvuf eğitiminden önce şer’î ilimlerin öğrenilmesini teşvik ettiğini görmekteyiz. Buna göre de Mustafa Bekrî’nin, şahsiyet olarak, zâhirî ve Bâtınî ilimlerde dengeli bir yaklaşımdan yana olduğu ifade edilmektedir. Kerameti olarak görülen bir başka husus da, eserlerinin çokluğudur. Sürekli seyahat etmesine ve

insanlarla içli-dışlı olmasına ve yoğun bir ibadet hayatı geçirmesine rağmen, iki yüz civarında eser telif etmesi gerçekten dikkat çekicidir. Yazar bu kısmı bitirirken, Mustafa Bekrî’nin hayatı ile ilgili bazı tarihleri de kronolojik bir şekilde tasnif etmiştir.

‘Eserleri, Halifeleri ve Tarikatı’ kısmında eserlerine baktığımız zaman, Mustafa Bekrî’nin eserlerinin sayısı hakkında kaynakların farklı bilgiler verdiğini görüyoruz. Yazar burada, kütüphane kayıtlarından tespit edebildiği 192 eseri, alfabetik sırayla zikretmiştir. Ayrıca, bu eserlerden sadece 79 tanesinin yerini tespit edebildiğini ifade etmiştir. Halifeleri ile ilgili verilen bilgilerde ise, Mustafa Bekrî’nin yirmi kadar halifesi olduğunu ve çoğunun kendisinden önce vefat ettiğini görmekteyiz. Yazar, tespit edebildiği dört isim hakkında bilgiler verdikten sonra, Bekriye tarikatı üzerinde durmuş, tarikat ve kolları hakkında geniş, açıklayıcı bilgilere yer vermiştir.

Kitabın ikinci bölümünde, Mustafa Bekrî’nin tasavvufî görüşleri üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde tasavvuftaki sülûk mertebeleri ve ubûdiyet, şeyh-mürid, nefis (ruh), riyazet ve mücahede, evrad ve dua ve son olarak tac ve hırka alt başlıkları incelenmiştir.

‘Sülûk Mertebeleri ve Ubûdiyet’ alt başlığında şeriat-tarikat-hakikat ilişkisi ve ubûdiyet konusu üzerinde durulmuştur. Şeriat-tarikat-hakikat ilişkisine baktığımız zaman, İslam esasları olarak kabul ettiğimiz esasların, tasavvufî terbiyede de şeriat esasları olarak zikredildiğini görmekteyiz. Tarikat başlığı altında yazar, Kuşeyri’den nakledilen bir tasavvuf tarifine dikkat çekmektedir ki buna göre tasavvuf; şeriat, tarikat ve hakikatten oluşan ve üç manayı da içine alan bir kavramdır. Yazarın ifade ettiğine göre, Mustafa Bekrî, sadece zâhire önem verip bâtını ihmal edenleri tenkit etmiş, aynı zamanda zâhiri terk edip bâtına yönelenleri de yermiştir. Yazar, Mustafa Bekrî’nin şeriat, tarikat ve hakikat hakkındaki görüşlerini özetlerken, onun bu konudaki görüşlerinin, Kuşeyri, Serrâc ve İbnü’l Arabî gibi mutasavvıfların görüşleriyle aynı çizgide olduğunu belirtmektedir.

Ubûdiyet konusuna baktığımız zaman, Mustafa Bekrî’nin, ubûdiyeti makamların en şerefli olarak nitelendirdiğini görmekteyiz. Ona göre şeriat ve hakikate yapışmak, kulun sıfatı olan ubûdiyetin gereklerini yerine getirmektir. Yazarın ifadesiyle, havâssa göre ubûdiyet, Allah’ın ancak sevgili kullarına ihsan ettiği özel bir keramettir. Bu, Allah’ın sevdiği veya sevmediği kişilere verdiği, gaipten haber verme, su üzerinde yürüme, havada uçma ve gözden kaybolma gibi umumî kerametlerden de daha üstündür. Bu bölüm de Allah’a kulluk ve ibadetin üç kısma ayrıldığını görmekteyiz:

Namaz, oruç gibi insan organları ile alakalı olan kısımdır. Buna ibâdet denir.

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.

Bâtinî amellerdir. Nefsin kötü ahlaktan temizlenmesidir. Bu kısım da ubûdiyettir.

Kalbi amellerdir. İnsanın kalbi, ruhu ve sırrı ile ilgilidir. Bu kısma ise ubûdet denir.

Bu üç çeşit ibâdeti gerçekleştirenin, velâyetin kemâlini de gerçekleştirmiş olacağı ifade edilmektedir.

Yazar, ikinci bölümün ikinci alt başlığında da, ‘Şeyh-Mürîd’ ilişkisini ele almaktadır. Burada, şeyhin kim olduğu, kimlere şeyh denilebileceği, tasavvufta şeyhin yeri ve önemi konuları üzerinde durulmaktadır. Mustafa Bekrî’ye göre; bir mürid, âlim de olsa ruhî mürşide ihtiyacı vardır. Ayrıca yazar burada, Mustafa Bekrî’ye göre bir şeyhte bulunması gereken özellikleri de, maddeler halinde belirtmiştir. Onun ‘bir şeyhte bulunması gereken şartlar’ olarak ileri sürdüğü hususların, kendisinden önceki mutasavvıfların da zikrettiği şartlardan olduğu ifade edilmektedir. Yine burada, Mustafa Bekrî’nin ‘şeyhin vazifeleri’ hakkındaki görüşlerine de yer verilmekte, bu vazifeler maddeler halinde sıralanmaktadır. Yazar burada, Mustafa Bekrî’nin görüşlerini ele alırken, aynı zamanda kendisiyle aynı silsileye mensup mutasavvıfların (Kösec Ahmet Efendi, Karabaş-ı Veli gibi) görüşleriyle birlikte ortaya koymaya çalışmaktadır. Sadece Mustafa Bekrî’nin değil, onların da görüşlerine yer vermektedir. Görüşler açıklanırken daha çok, Mustafa Bekrî’den sonra kaleme alınan “Âdâbu’l Ubûdiye” isimli eserden faydalanılmıştır. Yazar daha sonra, ‘şeyh-mürîd’ ilişkisinin mürid kısmını ele almaktadır. Mürid kısmında, ‘mürîdin şeyhi ile âdâbı’, ‘mürîdin kendisi (nefsi) ile âdâbı’, ‘mürîdin başkaları ile âdâbı’ başlıkları altında şeyh-mürîd ilişkisi geniş bir şekilde okuyucuya sunulmaktadır. Müridin nefsi ile âdâbı konusunda da, kalp temizliği, güzel ahlak, nefsin kötü emellerden korunması, Allah ve peygamber ile olan bağın sıkı tutulması esasları üzerinde durulmaktadır. Müridin ihvan ile âdâbı hakkında ise, yazar, müridin hangi davranışlarda bulunması gerektiğini maddeler halinde zikretmektedir. Burada asıl olanın, müridin kardeşlerine karşı daima güzel tutum ve davranışlarda bulunması, mütevâzı olması ve gerektiğinde kardeşlerini kendisine tercih etmesi olduğu ifade edilmektedir.

‘Nefis’ alt başlığına baktığımız zaman, yazar, Mustafa Bekrî’nin “el-Arâisü’l-kudsiyye” eserinde, nebatî, hayvanî ve nâtika olmak üzere üç nefisten bahsettiğini ifade etmektedir. İnsanın ancak bu üç nefse sahip olmakla halife olacağı belirtilmektedir. Yazar ‘nefis’ ana başlığı altında nefsin mertebeleri ve nefsin desîseleri konularına yer vermektedir. ‘Nefsin mertebeleri’ kısmında, mutasavvıfların yedi bölüm olarak tasnif ettikleri her bir mertebenin, yazar tarafından ayrı ayrı ele alındığını görmekteyiz. Yazarın ifade ettiğine göre, Mustafa Bekrî’nin önem verdiği

konulardan birisi de, ‘nefsin desîseleri’ konusudur. Mustafa Bekrî’nin nefis terbiyesi ile ilgili özel bir kitap yazdığını da görmekteyiz.

Yazar ‘Riyâzet ve Mücâhede’ alt başlığını ise dört kısımda incelemektedir. Bu kısımlar; az yemek, az uyumak (seher), az konuşmak (samt) ve uzlet (halvet) başlıkları altında yer almaktadır. Burada da her bir konu Mustafa Bekrî’nin eserlerinden de istifade edilerek ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Uzlet konusuna diğer konulardan daha çok yer verilmekte ve alt başlıklarla açıklanmaktadır. Uzletin sekiz alt başlık halinde incelendiğini görmekteyiz.

‘Evrad ve Dua’ alt başlığında, yazar, Mustafa Bekrî’nin vird ve dua hakkındaki fikirlerini, her bir vakitte yapılması gereken virdleri ayrı ayrı incelemiştir. Duanın ise kulu Allah’a yaklaştıran ibadetlerden biri olduğu ifade edilerek, duadaki muradın ne olduğu ayrıca ele alınmaktadır.

Tasavvufî görüşlerin en sonunda ‘Tac ve Hırka’ konusu incelenmektedir. Kitapta ifade edildiği üzere, sâlik belli yolları aşarak seyr u sülûkunu tamamladığında hilâfete nâil olmakta ve bulunduğu makama uygun taç ve hırka giydirilmektedir. Burada, yapılan bu merasim hakkında, çeşitli mutasavvıfların görüşlerine de başvurulmuş bilgi verilmekte, taç ve hırkadan kastedilen asıl mana açıklanmaya çalışılmaktadır.

Kitabın ‘Sonuç’ bölümüne baktığımız zaman, yazarın, ele alınan konuları baştan sona tekrar değerlendirdiğini ve adeta yazılanlar hakkında geniş bir özetleme yaptığını görmekteyiz. Kitap yedi sayfalık bir bibliyografya ve el yazması eserlerden örneklerle sona ermektedir. Yerleştirilen bu özel ekler kitaba ayrı bir zenginlik katmaktadır.

Sonuç olarak söylemek gerekirse; kitap, halvetî tarikatı ve tasavvuf mesleği adına titiz çalışılmış bir akademik eser hüviyetindedir. Mustafa Bekrî’nin hayatı ve görüşleri doğrultusunda, tasavvuf tarihine ışık tutmaya çalışılmaktadır. Yazarın önsözünde de bahsettiği gibi, daha nice mutasavvıflar ve eserleri araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bu açıdan bakıldığında, kitabın, tasavvuf hakkında bilgi edinmek isteyenler için önemli bir kaynak ve bu alanda yapılmış önemli bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz.

Dini Hayatın İkel Biçimleri

Emile Durkheim, (Çev. Fuat Aydın), Ataç Yayınları,
İstanbul 2005, 530 sayfa

Derya YAPAR*

Fransız sosyoloğu E. Durkheim'in, Din Sosyolojisinin tarihçesinde müstesna bir yeri vardır. Onun, Din Sosyolojisini ilgilendiren en önemli eseri, *Dini Hayatın İkel Biçimleri*, Din Sosyolojisi sahasının klasikleşmiş eserlerinden biridir. Durkheim bu eserinde dinin genel bir teorisini kurmak isteyerek, bunu ilkel kavimlerin dinlerinin analizinden çıkarmayı amaçlıyor. Din ve Tanrı düşüncesinin kaynağını toplumda bulan ve alanında birinci elden kaynak olma özelliğini taşıyan Durkheim'in bu eseri, sırasıyla dört, dokuz ve beş bölümü içeren üç temel kitaptan oluşuyor.

Giriş'te yazar, araştırma konusu olarak belirlediği din sosyolojisi ve bilgi teorisi kapsamında, bir dinin ilkel olduğunun iki şartla kabul edebileceğini öne sürüyor: İlki, bu dini sistemin organizasyonlarının basitliğinin, başka hiçbir toplumda bulunmayan şekilde olması, ikincisi de bu dini sistemin kendisinden önceki başka bir dinden herhangi bir unsur alınmaksızın açıklanabilir olmasıdır. Bunu takiben yazar, ilkel dinleri araştırmasına konu olarak seçmesinin nedenini, bu dinlerin işlenilmemiş olmaları ve bundan dolayı bilgi elde etmeye elverişli olmaları şeklinde açıklıyor.

Dini fenomenler, dinin tanımı, ilkel din hakkındaki temel kavramlar ve nihayet totemizmin incelenmeye başlandığı birinci kitapta yazar, öncelikle dini fenomenlerin karakteristik belirleyicisinin ne olamayacağını tartışıyor. Durkheim'e göre Max Müler ve Spencer'ın da katıldığı üzere, dini olan her şeyin ayırt edici özelliği tabiat üstü olmasıdır. Fakat gizem ve tabiat üstülük düşüncesi ilkel dinlerde gayet doğal karşılanır ve bu yüzden bu kavramlar dini fenomenlerin açıklayıcısı olamaz. Yazar, ikinci olarak, birçok insanın kendisiyle dini tanımlamaya çalıştığı Tanrı kavramının da, dini fenomenleri açıklamak için kullanılamayacağını öne sürüyor. Çünkü Tanrı düşüncesinin bulunmadığı dinler olduğu gibi, din, Tanrı ya da ruh fikrinden de daha geniştir. Yazarın bu konuda belirlediği kavramlar ise "kutsal" ve "din dışı" olarak karşımıza çıkıyor. Öyle ki, kutsal ve din dışı, dünyada hiçbir şeyin olmadığı kadar iki ayrı varlık alanını oluşturur. İnsanın, saf bir dini hayat yaşayabilmesi için, kendisini din dışı hayattan bütünüyle soyutlaması gerekir.

İkel dinin kaynağı hakkında öne sürülen teorilerden biri, Tylor ve Spencer'ın ortaya koyup geliştirdiği ruhçuluk inancıdır. Yazar, Tylor'ın teorisini izah ettikten sonra, bu teoriye eleştirilerini sunuyor. Tylor'un ruhçu teorisinde rüyalar önemli bir yer işgal etmektedir. Bu teoriye göre insan, ruh ve bedenden müteşekkil olduğundan, rüyada olduğu gibi öldükten sonra da ruhu serbest kalmaktadır. Serbest kalan ruhlar büyük bir topluluk oluşturmakta ve dünyada insanların iyi kötü işleriyle meşgul olmaktadır. İnsanlar, bu ruhları memnun etmek adına kurbanlar, adaklar sunarak zamanla bu ruhların köleleri haline gelmektedir. Yazar, Tylor'un bu teorisinin zayıf yönlerinden birini, ilkel insanın zihninde tam olarak ruh-beden ayrılığının olmadığı şeklinde ifade ediyor. Ayrıca, ilkel insanı gece hayatından çok gündüz hayatı ilgilendirmekte ve meşgul etmektedir. Çünkü gündüz, onun için hayati bir önem taşımaktadır. Yazar, dünyada kötülükler yapan bir insanın, öldükten sonra ruhunun neden kutsallık arzetmesi gerektiğini sorarak bu görüşünü bir örnekle kuvvetlendiriyor. Malenezyalıların yalnız hayatları boyunca kamuoyu tarafından takdir gören insanların ruhlarına öldükten sonra kutsallık vasfı verdikleri ve yalnız bu ruhları "mana" olarak isimlendirdiklerini belirtiyor.

Yazar, ilkel dinin kaynağı olarak, Max Müler'in savunduğu tabiatçılık fikrine de katılmayarak, Müler'in iddialarına cevap veriyor. Müler'e göre tabiatın insana sunduğu farklı ve şaşırtıcı manzaralar onu etkilemiş ve bir hayranlık, acizlik ve inanç meydana getirmiştir. Yazar, öncelikle her türlü saygı ve coşkunluk etkisiyle dini karıştırmanın, dini tamamen yanlış anlamak olacağını ifade ediyor. İkel insanın, bu kozmik güçlerin üstünlüğünün farkında olmadığını, aksine sahip olmadığı bir hakimiyet hissini ona yüklediğinin altını çiziyor. Bu eleştiri ve cevaplardan sonra totemizmi incelemeye başlayan yazar, çalışmasını Avustralya'daki kabileler ile sınırlayacağını, fakat yeri geldikçe Avustralya'ya ait olguların daya iyi anlaşılabilmesi için Kuzey Amerika Kızılderililerinden de örnekler vereceğini ifade ederek metodunu belirleyip araştırma alanının sınırlarını çiziyor.

İkinci kitapta yazar, totemle ilgili inançlar, bunların kaynağı, ayrıca ruh ve Tanrı düşüncesini ele alıyor. Avustralya kabilelerinin bel kemiğini oluşturan klanların, en temel iki özelliğinin, birbirlerini doğal akraba olarak görmeleri ve klanı simgeleyen eşya türünün onların totemi olarak kabul edildiğini iddia ediyor. Klanların fratrinden doğduğunu, fratrinin toteminin bir cins, klanın toteminin ise bu cinsin türleri olduğunu belirten yazar, totemlerin kozmik güçler ya da cansız nesnelere çok, bitki ya da hayvan türlerinden oluştuğunu belirtiyor. Totemlerin, klan üyelerinin her biri ve onların hayatları üzerindeki çok yönlü izlerinden söz eden Durkheim, birçok kabile ayinlerinde "çurunga" adı verilen bir enstrümanın kullanıldığını ifade ediyor. Çurungalar, kabile üyeleri için dini değer olarak en üst sırada yer alırlar. Onların bu denli önem taşımaları, üzerlerine totemin resminin

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.

yapılmasından ve onu taşımalarından kaynaklanmaktadır. Totem bitki ya da hayvanının yenilemeyeceğini, muhakkak yenilmesi gerekiyorsa bunun ancak belli şartlar altında gerçekleşebileceğini ifade eden yazar, totemin resminin, bizatihi totemin kendisinden daha etkili ve saygın olduğunu vurguluyor. Son olarak insanın, toteminin ismini taşıdığını, bunun aynı zamanda totemle varlık olarak özdeşliği gösterdiğinin de altını çiziyor.

Totemin kozmolojik sistemini incelerken yazar, klan dahilinde ve totem altında tasnif edilmeyen hiçbir şeyin var olduğu bilinmediğinden, bir dereceye kadar dini bir niteliğe sahip bir şeyin olmadığını savunuyor. Klanın ortak toteminin yanı sıra, her bir ferde ait bireysel totemlerin de var olduğunu düşünen yazar, ikisinin arasındaki farkı ortaya koymaya çalışıyor. Ortak totemler, her bir bireyin hukuki statüsünün bir parçasıdır. Bireysel totem ise, önceden tasarlanmış bir eylemin sonucunda elde edilir. Bununla beraber yazarımız, bireysel totemde şahıs ile totem olan hayvanın birbirlerinin ikinci benliğini oluşturduğunu ifade ediyor. Yazara göre totemizm, ne Tylor ve Wilken'in ileri sürdüğü gibi atalar ibadetinin kutsal bir biçimi, ne de Jevons'un iddia ettiği üzere tabiat ibadetidir. Bu mülahazaların devamında totem esası ile mana düşüncesi arasındaki ilişkilerin tartışılmasına geçiliyor.

Durkheim "mana" düşüncesinin bütün aleme dağılmış şekilde, Tanrı yada totem esasının ise, daha sınırlı bir varlık ve belli bir türden eşya dairesiyle sınırlı olarak kabul edildiğini ifade ediyor. Buna göre totem bir "mana"dır. Fakat o, az çok hususileşmiş bir "mana" dır. Totemin ise hem toplumun hem de Tanrının sembolü olduğunu belirten yazar, klanın görünümünü değiştirerek, totem olarak hizmet gören hayvan ya da bitki olarak düşünüldüğünü savunuyor. Daha sonra totem esası veya her dini gücün, kendisinde ikamet ettiği nesnenin dışında nasıl var olmaya başladığının anlaşılabileceğini ifade ediyor. Dini gücün grubun üyelerine ilham ettiği ancak onları tecrübe eden zihinlerin, dışa yansıtılan ve nesnelleştirilen histen başka bir şey olmadığını iddia ediyor. Böylece, nesnelleşecek olan his, bir şey üzerine sabitlenir ve söz konusu olan şey bu ameliyeden dolayı kutsal bir şey haline gelir. Herhangi bir nesnenin bu rolü oynayabileceğini belirten yazar, genellikle klanın çok yakından ve geleneksel olarak ilişkide bulunduğu şey olan hayvanlar arasından totemin seçildiğini vurguluyor.

Avustralya toplumlarının, ruh inancına sahip ve ruh-beden ayrımını bir derecede kabul ettiklerini ifade eden yazar, insanın ruh ve bedenden oluştuğunu düşünmeye iten gücün ne olabileceğini tartışıyor. Bu soruya cevap olarak ruhlar alemine giden ruhların bir süre sonra beslenmek için geri döndüğü ve bunların yeni doğumlara sebep olduğunun düşünüldüğünü gösteriyor. Ona göre ilkelerin ruhun ezeliği ve ölümsüzlüğü fikri de bu düşünceden doğmuştur. Ayrıca yazar bu

konuda, birey, bireyin yeniden bedenlenmesi, yada bireyin ondan sudur ettiği atanın ruhu, çurungası ve totem türünün hayvanlarının kısmen eşdeğerli ve birbirlerinin yerini alabilecek şeyler olduğunu da belirtiyor. Bunun sebebinin ise, onların belli yönlerde kolektif bilinci aynı şekilde etkilemiş olmaları şeklinde ifade ediyor. Durkheim, ruhlardan başka Avustralya dinlerinin ruhun üstünde ve ötesinde espritler, medenileştirici kahramanlar ve kutsal varlıkları kabul ederek az da olsa bunları izah etmeye çalışıyor.

Ayinle ilgili temel tutumlar bağlamında ibadet ve ayin türleri üçüncü kitap içerisinde işleniyor. Yazar, her ibadetin negatif ve pozitif olmak üzere iki boyutunun olduğunu, negatif ayinlerin belli davranışları yasaklayarak (tabular) pozitif ibadete giden yolu açtığını ifade ediyor. Din dışı ve kutsal idealleri birlikte var olmayacakları için, bu şeylerin birbirlerine dokunmamaları ve herhangi bir türden ilişkiye girmemeleri için yasağın olduğunu vurguluyor. Pozitif ibadet kapsamı içinde daha çok kurbanlardan söz eden Durkheim, ilkelerde kurbanın, yiyecek yoluyla kutsalla birleşmenin bir yolu olduğunu belirtiyor. Kurban hayvanının totem hayvanından farkını ise, onun doğal bir kutsal kabul edilmesi olarak görüyor.

Yazar, ayinler içerisinde taklidi ayinleri, yeniden üretilmesi arzulan hayvanın farklı tutum ve görünümünü taklit olarak tasvir ediyor. Sebeplilik ilişkisinin tamamen toplumsal olduğunu vurgulamasının ardından, taklidi ayinlerdeki sebeplilik düşüncesinin rolünü anlatıyor. Ona göre eğer klanın ismini taşıdıkları türler yeniden üretilmezse klan yok olur. Bu şekilde grubun bütün üyelerini canlandıran ortak his, her zaman aynı şartlarda aynı şekilde tekrarlanan belli hareketler şeklinde dışsal olarak ifade edilirler. Açıklanan bu sebeplerden dolayı, tören yerine getirildiğinde, istenilen sonuç elde edilmiş olur. Yazar, taklidi ayinlerden başka, temsili ya da hatırlatıcı ayinlerin varlığını, Warramunalar arasında yaptığı gözlemlerle izah ediyor. Bu, halklar arasında her klanın, belli bir noktada doğduktan sonra varlığını ülkede dört bir yana dolaşarak geçiren tek bir atadan geldiklerine inandıklarını ifade ediyor. Bu törenin hedefini, işte bu atanın mitsel tarihini hatırlatma ve temsil etme olarak görüyor.

Üçüncü kitabın son bölümünde ise Durkheim, kefarete edici ayinler ve kutsal düşüncesinin belirsizliğini ele alıyor. Herhangi bir felaket, uğursuz bir şey, endişe ya da korku hislerini harekete geçiren herhangi bir durumun kefarete ayinini gerektireceğini belirtiyor. Matem, yas ayinleri, kefarete edici ayinlerin başında yer alır. Bundan başka, rivayetlerde çok az geçmekle beraber, mesela klanın çurungasının çalınması durumunda da kefarete ayinleri yapılır.

Yazara göre Robertson Smith'in dinler bilimine yaptığı en büyük katkı, kutsal düşüncesinin belirsizliğine dikkat çekmiş olmasıdır. Yazar, ilkelerdeki dini hayatın

tamamının, aralarında temiz ve pis, aziz ve günahkar, ilahî olan ile şeytanî olan arasında var olan zıtlığın aynının bulunduğu iki kutup arasında gidip gelmekte olduğunu savunuyor. Bu yüzden temiz olan şeyin pis olandan, pis olanın da temiz olandan meydana gelebileceğini belirterek bunun sebebini kutsalın belirsizliğine bağlıyor. Nihayetinde Durkheim, kutsal şeylerin birliği ve farklılığını meydana getiren şeyin, toplumsal hayatın birliği ve farklılığı olduğunu iddia ediyor. Pozitif ve negatif ibadette görüldüğü üzere, dini hayatın dış tezahürleri ne kadar karmaşık olursa olsun, onun esas olarak bir ve aynı şey olduğunu düşünüyor.

Sonuç olarak bu çalışma, inananların çağlar boyunca varlığını devam ettiren ortak hislerinin, saf yanılışmalardan ibaret olamayacağı varsayımına dayanıyor. Yazar, toplumu dini hayatın kaynağı, dini hayata hakim olanın da eylemin kendisi olduğunu savunuyor. Eğer din, toplumda temel olan her şeyi doğurduysa, bunun sebebi toplum düşüncesinin dinin ruhu olmasıdır. Yoğun eleştirilere maruz kalmakla beraber Durkheim'in bu eseri, alanında bir klasik olduğunu ispat edercesine, dini hayatın anlaşılması üzerine önemli bir çok ipuçları taşıyor. Her şey bir yana çevirisiyle beraber eser, bir düşünürü anlamanın en güzel yolunun, onun bizzat kendi eserlerini okumaktan geçtiğini bizlere bir kez daha hatırlatıyor.

Toplumsal Dönüşümde Sünnet

Hayati Yılmaz, Rağbet Yayınları, İstanbul 2004, 162 sayfa

Hatice MERAKLI*

Hiz. Peygamber'in (s.a.) hayatı, sünneti, topluma etkileri kuşkusuz İslamî konularda araştırma yapanlar için oldukça geniş bir inceleme alanıdır. Sünnet konusunda özellikle sosyoloji alanında yapılan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Biz sünnetin toplum üzerindeki etkisini ele alan bir kitabı tanıtmaya çalışacağız. *Toplumsal Dönüşümde Sünnet* adını taşıyan bu çalışma, Yrd. Doç. Dr. Hayati YILMAZ tarafından kaleme alınmıştır. Kitap 162 sayfadan oluşmaktadır.

Eser genel itibarıyla önsöz, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Yazar önsözde seçtiği konuyu, seçme nedenini, konunun önemini, konuyu çalışırken kullandığı yöntemi, hedefini ve planını kısaca ortaya koymaktadır. Yazar kitabın hazırlanma sebebinin bir arka plan araştırması merakından kaynaklandığını belirtmektedir. Hiz. Peygamber'in (s.a.) toplumda meydana getirdiği değişimin zemini ve sosyopsikolojik açıklamalar kitabın ana temasını oluşturmuştur. Bu çalışmada toplumsal gelişimde sünnetin yeri gösterilmeye çalışılmıştır. Yazar çalışmanın amacının kesin

bir cevap bulmaktan ziyade, makul bir cevap önermek olduğunu belirtmiştir. Yine Kur'an ve sünnetin aktif hayatı ilgilendiren konularında yapılacak çalışmaların, Müslümanların ve insanlığın hayrına olacağını ve Müslüman araştırmacıların bu yönde çalışma yapmalarını dinlerinin kendilerine yüklediği bir vazife olarak görmeleri gerektiğinin altı çizilmektedir.

Kitabın giriş bölümünde toplum ve din konuları, sosyolojik veriler ışığında incelenmiş ve cemaat ve cemiyet kavramları üzerinde durulmuştur. Toplumun oluşumunu izah eden teoriler, farklı sosyolojik kaynaklar incelenerek sunulmuş ve bunların içerisinde toplumların dinden kaynaklandığı görüşü açıklanmaya çalışılmıştır. Yine bu bölümde dini tecrübenin ifade şekilleri üzerinde durulmuştur. Giriş bölümünün son kısmında ise dinin, hukuk ve ahlâk kurallarıyla birlikte toplumda düzeni sağlayan sosyal düzen mekanizmalarının başında geldiği konusu işlenmektedir.

Eserin birinci bölümü İslâm'ın toplum ve din anlayışını ortaya koymaya çalışmaktadır. Burada özellikle Kur'an ve sünnetin İslam toplumu için kullandığı ümmet kavramı üzerinde durulmaktadır. Ümmet kısaca renk ya da ırkı kimlik ayrımı yapmadan, aynı inanç etrafında birleşen evrensel kardeşlik şeklinde tanımlanmaktadır. Kitapta, İslâm'ın ümmet anlayışının sünnetin yönlendirmesiyle en güzel bir şekilde ilk İslâm toplumunda (sahabe) ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu konuda müsteşrik Leone Caetani'nin (1861-1935): "Sahabenin ulaştığı ictimâî seviye, İslam idealinin gerçekleştiğini göstermektedir." şeklindeki yorumu da araştırmada zikredilmektedir.

İslâm'ın din anlayışını Kur'an-ı Kerim ve sünnet çerçevesinde ortaya koyan kitap, İslâm'ın birincil kaynağı Kur'an'ı beyan eden sünnetin vahiy yönünü, sünnetin bağlayıcılığını, delilleriyle ortaya koymaktadır. Sünnetin toplumsal boyutlarını, asr-ı saadeti yansıması, Kur'an'ın açıklaması ve uygulaması olması, Kur'an gibi bir hukuk kaynağı olması, toplumda birliği sağlaması gibi yönleriyle inceleyen kitap daha sonra sünnetin topluma etkisinin azalmasında bir etken olarak görülen bidat kavramı üzerinde durmaktadır.

Eserin ikinci bölümü İslamî Yapılanmada Sünnetin Dinamikleri başlığını taşımaktadır. Bu bölümde sünnetin Kur'an'ın yorumu ve uygulanması konusundaki katkısı incelenmekte ve sünnetin aynı zamanda Kur'an'da bulunmayan hükümler getirdiğine de vurgu yapılmaktadır. Bütün bunlar sünnetin Kur'an'ın yorumunda birlik sağladığının delilleri olarak zikredilmektedir.

Bu bölümde sünnetin ferdi şekillendirmesi konusunda irade eğitimi (nefsin kontrolü) üzerinde durulmaktadır. Bu konuda Kur'an'ı en iyi örnekleyen Hiz. Peygamber'in nefsin kontrolü meselesinde de insan üzerindeki etkisinden bahse-

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

dilmekte ve sosyalleşmenin birinci basamağının irade eğitiminden geçtiğine vurgu yapılmaktadır.

Son olarak sünnetin toplumu şekillendirmesinin aile ve müesseseler yoluyla olduğu belirtilmektedir. Sünnet'in aileye, devlete, ekonomiye, eğitime, sanata olan etkilerine dair bir hayli argüman sunulmaktadır.

Toplumsal Dönüşümde Sünnet adını taşıyan kitap, sünnete sosyolojik açıdan yaklaşmakta ve sünnetin toplumdaki etkileri konusunda oldukça önemli değerlendirmeler sunmaktadır. Kitabın giriş bölümünde ortaya konulan sosyolojik tanımlar akademik alanda çalışma yapanların oldukça faydalanacağı verilerdir. Yazar bu konuda farklı sosyolojik kaynakları taramış, sosyologların görüşlerine yer vermiştir. Sünnet sahasında yapılan bu tarz çalışmaların sayılarının çoğalmasa bu alanda yapılacak diğer çalışmalara kapı aralayacaktır.

Araştırmacının çalıştığı akademik sahanın hadis olması kitabın daha sağlam temeller üzerine oturmasını sağlamış ve sünnetin oluşturduğu pek çok müessese ve bu müesseselerin yapılanmaları incelenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında sünnetin, müminlerin davranışlarından hissiyatlarına kadar bütün alanlarda tesirleri gözler önüne serilmiştir.

İslam'ın birinci teşri kaynağı Kur'an'ı yorumlayan, onu örnekleyen; kısaca oluşturduğu toplum modeliyle her zaman araştırma konusu olabilecek olan sünnet konusunu topluma etkileriyle inceleyen kitabın son kısmına yazar tarafından *H. Peygamber'in ekonomik öğretileri* konulu, beş sayfalık bir ek bölüm konulmuştur. Bu bölümde günümüz toplumlarında neredeyse en önemli gündem maddesi haline gelen ekonomi konusunda H. Peygamber'den gelen hadisleri derleyen ve M. Akram Khan tarafından kaleme alınan *Economic Teachings of Prophet Muhammad* adlı çalışmanın muhtevası başlıklarıyla verilmiştir. Bu çalışma hem Müslüman ekonomistlere kaynaklardan yararlanmaları konusunda bir yaklaşım kolaylığı sağlamakta, hem de hadislerin yeniden ve modern bir tarzda tasnif edilebilirliğine örnek teşkil etmektedir. Ayrıca kanımızca bu ek bölüm hadis sahasında çalışma yapacak lisans ve yüksek lisans öğrencilerine yol gösterici olacaktır. Yine toplumu, irşadla görevlendirilmiş kişilerin de bu bölümden sistematik manada faydalanacakları bir gerçektir.

Kitabın sonuç bölümünde yazar araştırmasının sonuçlarını özetlemektedir. Burada kitabın genel muhtevası konusunda derli toplu ve akılda kalabilecek bilgiler sunulmaktadır. Dinden hareketle yeni bir toplum oluşturan ve onu geliştirecek dinamiklere sahip olan sünnetin toplumu dönüştüren yönlerine dikkat çekilmektedir. İlahi iradenin Kur'an ve sünnet kanalıyla insan hayatının her yönüne uygulandığına vurgu yapılmaktadır. Sünnetin önderliğinde değişen İslam toplumunun

en önemli vesikasının Veda Hutbesi olduğuna işaret edilmekte ve şekillenen toplumun H. Peygamber'in peygamberlik delillerinden olduğu belirtilmektedir.

Eserin oldukça zengin olan bibliyografya bölümü ise bu alanda çalışma yapacak olanlar için bir kılavuz niteliğindedir. Burada klasik kaynaklardan, modern kaynaklara kadar konuyla uzaktan yakından ilgisi olan bütün eserler derli toplu bir halde araştırma yapacak olanların önüne serilmektedir. Kitabın sonundaki indeks bölümü ise kitaptan yararlanmayı daha da kolaylaştırmaktadır.

Sünnetin topluma bakan yönü konusunda yapılan çalışmalar henüz daha yeni sayılabileceğinden ve bu konuda derli toplu, yeterli literatür ve alt yapı oluşmadığından kitap bu alanda yapılacak çalışmalara giriş niteliğindedir.

Kitabın dili oldukça sadedir ve yalın bir anlatımı vardır. Özellikle ikinci bölümdeki örneklemeler, akademik tahsil yapmamış okuyucular tarafından bile kolayca anlaşılabilir durumdadır. Gerek sosyoloji gerekse İslami ilimlerle ilgili bir takım istilâhi terimlerin varlığı ise kitabın anlaşılmasını zorlaştırmaktan ziyade okuyucuya yeni bilgiler kazandırmaktadır.

Konuların işlenişinde zaman zaman tedahül sayılabilecek bazı değerlendirmeler olsa da akademik ve güncel bir konuya sağladığı derinlik ve katkıdan dolayı yazarı takdir etmek gerekir. Kendisinden sonra bu alanda yapılacak olan akademik çalışmalara sistematik manada ışık tutacak bu eser, toplumu din konusunda aydınlatmakla görevli kişilere de güzel argümanlar sunmaktadır.

Avrupa Fetva ve Araştırma Kurulu (ECFR)'nin 15. Olağan Toplantısı Kararlar, Tavsiyeler ve Fetvalar
29 Temmuz - 3 Ağustos 2005, İstanbul

H. Mehmet GÜNAY*

Giriş: Avrupa Fetva ve Araştırma Kurulu (ECFR) Hakkında

Avrupa Fetva ve Araştırma Kurulu (ECFR: The European Council for Fatwa and Research: el-Meclisü'l-Ürubî li'l-İftâ ve'l-Buhûs), kendi tanımlamasıyla bir grup ilim adamından oluşan islami nitelikli uzmanlaşmış bağımsız bir kuruluş olup, idare merkezi İrlanda'nın Dublin kentindedir. Kurul'un ilk açılış toplantısı 29-30 Mart 1997'de Londra'da yapılmıştır. Avrupa İslami Kuruluşlar Federasyonu (Federation of Islamic Organizations in Europe) tarafından organize edilen ve on

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

beşin üzerinde ilim adamının katılımıyla gerçekleştirilen bu toplantıda ECFR'nin tüzük taslağı görüşülüp kabul edilmiştir.

ECFR kuruluş amacını şu şekilde ortaya koymaktadır:

1. Avrupa'da yaşayan ilim adamlarını birbiriyle yakınlaştırmak, onları bir araya getirmek ve temel fıkhi meseleler üzerinde görüş birliğinin oluşmasına çalışmak.

2. İslam'ın temel hükümleri ve ana gayeleri ışığında Avrupa'da yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayacak, problemlerini çözecek ve Avrupa toplumlarıyla etkileşimini düzenleyecek kolektif fetvalar üretmek.

3. Avrupa kıtasında ortaya çıkan problemlere, hem dinin ana gayelerini hem de insanların maslahatlarını gerçekleştirecek tarzda çözüm bulmaya çalışan dini araştırma ve çalışmaları yayımlamak.

4. İslamî temel kavramları ve sağlam dini fetvaları yaygınlaştırmak suretiyle genel olarak Avrupa'da yaşayan Müslümanlara, özellikle de bunlardan İslam adına çalışanlara rehberlik etmek.

Kurul, bu hedeflere ulaşmak için kullanacağı araç ve yöntemleri de şu şekilde açıklamaktadır:

1. Kurul üyeleri arasından geçici veya daimi özel komisyonlar oluşturarak onlara Kurul'un hedeflerini gerçekleştirmeye katkıda bulunacak görevler vermek².

2. Sahih, güvenilir ve uygun fıkhi kaynaklarına, özellikle de sağlam delillere sahip olanlarına dayanmak.

3. Çeşitli fıkhi akademileri ile diğer ilmi ve akademik kuruluşlar tarafından çıkarılan fetva ve araştırmalardan azami derecede yararlanmak.

4. Avrupa devletlerinin Kurul'u resmen tanımaları ve İslam'la ilgili konularda onu referans almalarını sağlamak için yoğun mesai harcamak.

5. Müslüman ilim adamları ve davetçiler için nitelik artırıcı ve geliştirici kurslar düzenlemek.

6. Çeşitli fıkhi meseleleri tartışmak üzere seminerler tertip etmek.

7. Periyodik veya periyodik olmayan bilgi ve fetvalar neşretmek; fetvaları, çalışma ve araştırmaları çeşitli Avrupa dillerine tercüme etmek.

8. Kurul tarafından çıkarılan fetvalar arasından seçilen fetvalar ile Kurul'a sunulup tartışılan araştırmaların yer alacağı bir periyot (dergi) yayımlamak.³

Kurul'un fetva kaynakları ve ilkeleri de şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Ümmetin geneli tarafından ittifakla kabul edilen teşri kaynakları: Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas.

2. Hakkında görüş ayrılığı bulunan kaynaklar: İstihşân, mürsel maslahatlar, sedd-i zerâi, istihâb, örf, sahabe kavli, şer'u men kablênâ... Bütün bu kaynaklardan hüküm çıkarırken ilim erbabınca bilinen şartlara ve kurallara riayet edilecek ve bunlardan yararlanırken özellikle ümmetin maslahatı ön planda tutulacaktır.

ECFR'nin metodolojisi de esas itibarıyla şu prensiplere dayanmaktadır:

1. Başta dört fıkhi mezhebi olmak üzere diğer ilim ehli mezhepler fikhî bir zenginlik kaynağı olarak görülür ve bunlar içerisinde delili en sağlam ve maslahata en uygun olanı seçilir.

2. Kurul bir konuda fetva üretirken sahih delilleri tercih eder, makbul ve güvenilir kaynaklara dayanır; bununla birlikte günümüz şartlarını da göz önünde bulundurarak zorluk ve sıkıntı yaratmayacak seçenekleri önceler.

3. Dinin ana gayelerini gözetir ve bu gayelere ters düşen sakıncalı kararlardan ve kanuna karşı hile özelliği gösteren çözümlerden kaçınır.

Kurul'un görüş bildirme ve fetva çıkarma tarzı da şu şekildedir: Fetva ve kararlar Kurul'un olağan veya olağandışı toplantılarında ittifakla veya salt çoğunlukla Kurul adına beyan edilir. Bu karara karşı çıkan veya katılmayan bir üyenin fıkhi konseylerindeki teamüllere göre karara kendi kişisel görüşünü kaydettirme hakkı vardır. Öte yandan ECFR Tüzüğü'ne göre Kurul'un başkanı veya üyeleri Kurul'un onayı olmadıkça Kurul adına fetva veremezler. Fakat her üyenin, Kurul'daki statüsüne atıf yapmaksızın ve Kurul'un resmi antetli evrakını kullanmaksızın kendi adına fetva vermesi mümkündür.

ECFR Tüzüğü'nde Kurul üyeliğine seçilecek kişilerin şu şartları taşıması öngörülmektedir:

1. Üniversite düzeyinde uygun bir din (fıkhi) eğitimi almış olmak veya İslam bilginlerinin katıldığı ilmi toplantı ve halkalara iştirak edip onlar nezdinde liyakatını ispat etmiş olmak, ayrıca iyi bir Arapça'ya sahip olmak.

2. İslam dininin öngördüğü hükümlere ve hayat tarzına uygun bir yaşam biçimini benimsemiş olmak.

3. Avrupa'da ikamet etmek.

² Nitekim, ECFR'nin 9-11 Mayıs 1998'de Dublin'de yapılan ikinci toplantısında iki "fetva komisyonu" (Fransa ve Britanya Fetva Komisyonları) ve bir *Araştırma ve İnceleme Komisyonu* teşkil edilmiştir.

³ Kurul bu hedef doğrultusunda ilk sayısı Temmuz 2001'de çıkan *Mecelletü'l-buhûs* adlı bir dergi neşretmeye başlamıştır. Derginin altıncı ve son sayısı Ocak 2005'te çıkmıştır.

4. İyi bir fıkıh birikimine sahip olmanın yanında yaşadığı çevrenin şartlarına da vakıf olmak.

5. Üyelerin salt çoğunluğunun onayını almış olmak.

Kurul'un Tüzüğü ayrıca diğer şartları taşımakla birlikte Avrupa'da ikamet etmeyen bazı kişilerin de Kurul üyelerinden bir kısmının önerisiyle üyeliğe seçilebileceğini kabul etmektedir. Ancak bunun için yeni üyelik önerisinin Kurul'un salt çoğunluğunun onayını alması ve bu nitelikteki üyelerin sayısının hiçbir şekilde toplam üye sayısının % 25'ini geçmemesi şart koşulmaktadır. Kurul'a üye seçiminde onların önemli Müslüman varlığına sahip Avrupa ülkelerini temsil etmelerinin yanısıra muhtelif fıkıh mezheplerini temsil etme özellikleri de dikkate alınmaktadır. Ayrıca kurul üyeliği için önerilen kişinin adaylığının kabul edilebilmesi için güvenilir üç ilim adamının tavsiyesi aranmaktadır.

ECFR Tüzüğü Kurul'un, Avrupa'daki Müslüman topluluklarının çeşitli meselelerine ilişkin olarak sunulan araştırma ve incelemeleri müzakere etmek üzere yılda bir defa olağan olarak toplanmasını öngörmektedir. Tüzüğe göre Kurul kendisine arz edilen ve ortak akıl yürütmeyi gerektiren sorulara da cevap vermeye çalışacaktır. Tüzük ayrıca çeşitli alanlarda uzmanlığı olan kişilerin de uzmanlıklarıyla ilgili konuların ele alındığı toplantılara davet edilmelerine ve oy hakları olmaksızın bu toplantılarda yer almalarına izin vermektedir.

ECFR hâlihazırda şu üyelerden teşekkül etmektedir:

Yusuf el-Kardâvî (Kurul Başkanı)	Katar
Faysal Mevlevî (Kurul Başkanvekili)	Lübnan
Hüseyn Halâve (Kurul Genel Sekreteri)	İrlanda
Dr. Ahmed Câdullah	Fransa
Dr. Ali el-İmâm	Sudan
Ahmed Kâzım er-Râvî	Britanya
Enîs Karkâh	Fransa
Râşid el-Gannûşî	Britanya
Abdullah b. Beyh	Suudi Arabistan
Abdürrahim et-Tavîl	İspanya
Abdullah b. Ali Sâlim	Moritanya
Abdullah b. Yûsuf el-Cudey'	Britanya
Dr. Abdülmecid en-Neccâr	Fransa
Abdullah b. Süleyman el-Munî'	Suudi Arabistan
Dr. Abdüssettâr Ebu Ğudde	Suudi Arabistan
Dr. Uceyl en-Neşemî	Kuveyt
Arabî el-Beşrî	Fransa
Dr. Assâm el-Beşîr	Sudan

Dr. Ali el-Karadâğî	Katar
Dr. Suheyb Hasan	Britanya
Tahir Mehdî	Fransa
Mahbûb er-Rahmân	Norveç
Muhammed Takî Osmânî	Pakistan
Muhammed Sıddîk	Almanya
Muhammed Ali Salih el-Mansûr	Britanya
Dr. Muhammed el-Havârî	Almanya
Mahmûd Mücâhid	Belçika
Mustafa Çeriç	Bosna
Nihat Abdülkuddûs Çiftçi	Almanya
Yusuf İbrâm	İsviçre
Salim eş-Şeyhî	Britanya
Cemal el-Bedevî	Kanada
Salahuddin Sultan	ABD
Dr. Hüseyin Hamid Hassan	Mısır
Mustafa Mollaoğlu	Avusturya
Nâsır b. Abdullah el Meymân	Suudi Arabistan

ECFR şimdiye kadar bir kısmı olağan bir kısmı da ihtiyaca göre olağanüstü olmak üzere toplam on beş toplantı yaptı. Bunların büyük çoğunluğu Kurul'un idare merkezinin yer aldığı Dublin'de, bir kısmı ise muhtelif Avrupa ülkelerinde gerçekleştirildi. 15. ve sonuncu olağan toplantısı ise 29 Temmuz - 3 Ağustos- 2005 tarihlerinde İstanbul'da Grand Cevahir Otel'de yapıldı. Kurul başkanı Dr. Yusuf el-Kardâvî, Konsey üyelerinin çoğunluğu ve bir kısım misafir ve gözlemcinin katılımıyla gerçekleştirilen toplantı açılış, kapanış ve idari toplantılarla birlikte toplam on üç oturum şeklinde dört gün sürdü.

Hayli kalabalık bir dinleyici topluluğunun katıldığı açılış oturumunda Türkiye'den Prof.Dr. Ali Özek ve Cemaleddin Kerim tarafından yapılan selamlama konuşmalarının ardından Kurul Başkanvekili Şeyh Faysal Mevlevî, Kurul ve çalışmaları hakkında bilgi verdi. Bu oturum Konsey başkanı Dr. Yusuf Kardâvî'nin konuşmasıyla sona erdi.

Bundan sonra Kurul çalışmalarına, Kurul'un iç işleyişi ve meselelerinin ele alındığı idari nitelikli bir oturumla devam etti. Bu toplantıda esas itibarıyla Kurul üyelerine sunulan iki bildirinin müzakeresi yapıldı. "Kurul'un Gelecek Tasavvuru ile ilgili Bir Teklif" başlıklı birinci bildiri Kurul'un Genel Sekreter Yardımcısı Dr. Abdülmecid en-Neccâr tarafından sunuldu. Kurul'un şimdiye kadar yaptığı çalışmaların seyrinin anlatıldığı ikinci bildiri ise Kurul Genel Sekreteri Hüseyn Halâve tarafından takdim edildi. Bu oturumda ayrıca Kurul'a bağlı komisyonların başkan-

ları (*Biritanya ve Fransa Fetva Komisyonları ve Araştırma Komisyonu*), Kurul'un bir önceki toplantısından itibaren gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkında Kurul üyelerine kısa bilgi verdiler.

Bundan sonraki oturumların tamamı gündeme alınan ilmi meselelerin müzakeresine ayrıldı. Kurul'un çalışmaları esas itibarıyla daha önceki iki toplantı boyunca devam edip bir kısmı yarım kalmış olan ve ana temasını Batıda yaşayan Müslümanların aile hayatlarıyla ilgili hükümlerin teşkil ettiği konuların tamamlanmasına yönelik olmuştur. Kurul, ele alınan konularla ilgili daha önceden belirlenip sipariş edilen araştırmaların müzakere edilmesi şeklinde bir çalışma yöntemi takip etmektedir. Kurul'un İstanbul toplantısına gündeme alınan konularla ilgili 12 bildiri sunulmuştur. Bu bildiriler şunlardır:

1. Müsteşar Faysal Mevlî, "Nikahta Denklik".
2. Dr. Salahuddîn Sultân, "Batıda Evlilik Hayatı: Yaşanan Sorunlar ve Pratik Çözümler".
3. Dr. Tâhir Mehdî, "Aile İçi İletişim, Aileye Yönelik Tehditler".
4. Hüseyin Halâve, "İslam Hukukunda Boşama Hükümleri".
5. Salim Şeyhî, "Geçimsizlik Nedeniyle Evliliğe Son Vermek".
6. Dr. Suheyb Hasan, "İslam Konseyleri Marifetiyle Evliliğin Yargısal Olarak Sona Erdirilmesi".
7. Dr. Ali Karadâğî, "Boşamada Kasıt ve Rızanın Rolü".
8. Yusuf İbrâm, "Boşamaya Şahit Tutmak".
9. Müsteşâr Faysal Mevlî, "Muhâlaa: Şer'î hükümleri ve Gayri Müslim Ülkelerde Yaşayan Müslümanlar Açısından Uygulamaları".
10. Salim Şeyhî, "Hidâneye İlişkin Meseleler".
11. Abdullah b. Beyh, "Hidâne".
12. Arabî el-Beşrî, "Örfî Evlilik".

Bu bildiriler sunulup enine boyuna tartışıldıktan sonra ulaşılan sonuçlar Kurul tarafından "kararlar" ve "tavsiyeler" şeklinde düzenlenip kamuoyuna duyurulmuştur. Ayrıca Kurul, her toplantısında olduğu gibi bu toplantısında da Avrupa'da yaşayan Müslümanlar tarafından fetva talebiyle kendisine arz edilen bazı dini meseleleri ele almış ve bunlarla ilgili bir dizi fetvayı karara bağlamıştır. Aşağıda söz konusu kararlar, tavsiyeler ve fetvalar hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

I. Kararlar

15/1⁴: Kurul'un bu toplantısında alınan kararların ilki, bir önceki toplantının "Evlilikte Denklik" konusunu düzenleyen 14/1 no'lu eski kararına bir fıkra eklenmesinden ibarettir. Bu ek kararda şöyle denilmektedir:

Beşincisi: "Evlilikte erkeğin kadına denk olmasının" evlilik akdinin bir geçerlilik şartı mı, yoksa bağlayıcılık şartı mı olduğu konusunda fakihler ihtilaf etmişlerdir. Mevcut görüşlerden tercihe şayan olanı bunun bağlayıcılık şartı olmasıdır. Buna göre evlilik akdi yapıldıktan sonra denkliğin önemli unsurlarından, yani dindarlık ve güzel ahlak özelliklerinden birisinin mevcut olmadığı anlaşıldığı takdirde, hem evlenen kadının hem de velisinin fesih talebinde bulunma hakları vardır. Ancak bu hüküm kadın hamile olmadığı sürece geçerli olup, kadın hamile olursa fesih hakkı düşer. Konuya Avrupa'da yaşayan Müslümanlar açısından bakıldığında Kurul, denkliğin evlenmeden önce her iki tarafın da gözetmesinin güzel ve arzu edilen bir husus olduğunu tercih etmektedir. Zira bu, evlilik hayatının devamı ve istikrarını güvence altına almakta ve dinin evlilikten beklediği önemli gayelerin -ki bu birbirine sınımsız bağlı bireylerden oluşan müslüman aile binasının kurulmasıdır- gerçekleşmesini sağlamaktadır.

15/2: Kararlardan ikincisi, nikah ve talakta kasıt ve niyetin rolüne ilişkindir. Kurul bu konuya dair kararını üç fıkra düzenlemiştir.

a) Akitlerin geçerli olması hata, ikrah, hile ve aldatma gibi kusurlarla sakatlanmamış sağlam bir irade ve kastın mevcut olmasına bağlıdır. Dolayısıyla hata, unutmama, baskı (ikrah) ve şuur kaybına yol açan şiddetli kızgınlık hallerinde (boşama kastı olmadığı halde) karısını boşayan kişinin bu tasarrufu geçerli değildir.

b) Niyet, sevap ve cezanın kıstası olup, niyet yoksa sevap ve ceza da yoktur. Bununla birlikte niyetin akitlerin hükümsüzlüğü üzerindeki etkisi fakihler arasında ihtilafıdır. Ancak Kurul, hulle niyetiyle evliliğin (nikahü't-tahlil) ve ölüm hastalığında kadını mirastan mahrum bırakmak niyetiyle yapılan boşamanın (talâku'l-fâr) geçerli olmadığı görüşünü tercihe şayan bulmaktadır.

c) Üçüncü fıkra Kurul, bu konuyla ilgili örneğin boşama niyetiyle evlenme, latife beyanı (şaka ile) yapılan tasarruflar (evlenme, boşanma, dönüşlü boşamada evliliğe geri dönme) gibi başka meselelerin de mevcut olduğunu, bunlar hakkında kesin karara varabilmek için daha ileri araştırmalar yapılmasının ve aynı zamanda bu konularla ilgili Batıda yaşanan sorunlar ve fiili uygulamalar hakkında daha kapsamlı bilgi edinilmesinin gerekli olduğunu beyan etmektedir.

⁴ Burada 15 rakamı Kurul'un on beşinci toplantısını, 1 rakamı ise karar sırasını göstermektedir.

15/3: Kurul'un bu toplantısının üç numaralı kararı "Muhalaa'nın Hükümü" başlığını taşımaktadır. Kararda "muhalaa"nın tanımı, dindeki yeri ve hikmeti ile ilgili kısa bilgiler verildikten ve bu işlemin en önemli unsurunun kadının, kendisini boşaması karşılığında kocasına ödediği bedel olduğu belirtildikten sonra ilke olarak bunun caiz olduğu kaydedilmektedir. Ancak Nisâ Suresi'nin 19. ayetine atıfla kocanın, mehirinin tamamından veya bir kısmından vazgeçmeye mecbur etmek amacıyla karısına zarar vermeye teşebbüs etmesi halinde bunun caiz olmayacağı ifade edilmektedir. Bundan sonra kararda muhalaa ister boşama, ister fesih niteliğinde kabul edilsin, bu işlem gerçekleştiği takdirde eşlerin birbirinden dönüşsüz olarak (beynûnet-i suğrâ ile) ayrıldıkları, dolayısıyla kocanın aynı kadınla ancak yeni bir akit ve mehir ile evlenme imkanına sahip olduğu, muhalaa akdi tamamlandığında kadının dini iddeti beklemesi gerektiği gibi klasik muhalaa hükümleri dile getirilmektedir. Karara göre, muhalaa akdinin geçerli olması hakimnin veya idari makamların iznine bağlı değildir. Karşılıklı anlaşmanın sağlanmasıyla muhalaa gerçekleşir ve iki taraf açısından da hükümlerini doğurur. Fakat bunun resmi makamlarca tescil edilmesi gerekir.

İlgili maddenin sonunda ise doğrudan doğruya gayri müslim ülkelerde yaşayan Müslümanları ilgilendiren bir husus dile getirilmektedir. O da şudur: Muhalaa müessesesini tanımayan gayri müslim ülkelerde şayet evlilik bu ülkelerin mevzuatına göre yapılmışsa tarafların resmi prosedüre uygun olarak boşama işlemlerini tamamlaması gerekir. Öte yandan muhalaa ile ayrılan kadının, dini iddetini tamamladıktan sonra önceki evliliğini yaptığı mevzuata göre resmi boşama işlemlerini tamamlamadıkça bir başkasıyla evlenmesi geçerli değildir.

15/4: "Boşamada şahit bulundurma" konusunu karar altına alan bu maddede de şu hükümlere yer verilmektedir:

Evlilik ağır bir ahit ve sağlam bir bağ olduğu için İslam onu birtakım şartlar, hükümler ve edepiler ile kayıt altına almıştır. Bu kayıtlar evlilik birliğini korumayı, devamlılığını sağlamayı, iffeti, nesilleri ve yeryüzünün düzenini teminat altına almayı hedeflemektedir. Dolayısıyla evlilik bağına korumaya yönelik her türlü tedbir makbul sayılırken, onu bozmaya yönelik her şey kötü görülmemekte ve yerilmektedir. Boşama işlemi eşler arasında bir dizi haklar ve borçları doğurduğu için bunun inkarını önlemek önem taşımaktadır. Bu yüzden İslam dini şu ayet-i kerime ile boşamaya şahit tutulmasını meşru kılmıştır: "*Bekleme sürelerinin (üç âdet süresinin) sonuna yaklaştıkları zaman, onları ya güzelce evinizde alıkoyun, evliliği devam ettirin, yahut güzellikle ayrılın ve bu boşanmaya sizden iki âdil kimseyi şahit tutun; şahitliği de Allah için dürüst yapın!*" (Talâk 2). Kurul, İslam alimlerinin bu konudaki farklı görüşlerini (cumhura göre müstehaptır, İbn Hazm ve bazı çağdaş alimlere göre vaciptir) değerlendirdikten sonra bunun vacip olduğunu söyleyenle-

rin görüşünü tercih etmektedir. Bununla birlikte Kurul, şahit tutulmadan yapılan boşamaların da geçerli olduğunu, zira bunun zorunlu bir şart olmadığını kabul etmiştir. Ayrıca Kurul, Batı ülkelerinde yaşayan müslüman ailelerin, gizli veya açık yaptıkları işlemler konusunda Allah'tan korkmalarını, eğitim ve öğretim yoluyla ailelerini ve çocuklarını korumak için ellerinden gelen gayreti göstermelerini ve boşama konusuna ciddiyetle yaklaşım bu konuda gevşeklik göstermemelerini tavsiye etmektedir. Yine Kurul, hakların korunması bakımından her müslümanın boşama işlemlerini Batıdaki resmi makamlar veya oradaki İslam ülkelerinin elçilikleri ya da konsoloslukları nezdinde şahitlendirmesinin zorunluluk arz ettiğini vurgulamaktadır.

15/5: Bu madde "hidâne hükümleri"ne ayrılmıştır. Toplantı gündemini en fazla işgal eden bu konu kararlara da detaylı bir şekilde yansımıştır. Kararda "hidâne", çocuğu evinde koruyup gözetmek ve yiyecek, giyecek ve temizlik gibi hizmetlerini görmek şeklinde tanımlanmakta ve ilgili hükümler alt başlıklar halinde verilmektedir. Buna göre:

a) Hidâne'nin hükmü: Hidâne, çocuğun ebeveyninden birisi açısından veya fakihlerin detaylarıyla açıkladığı sıra ve öncelik dahilinde diğer akrabaları açısından farz-ı ayn hükmündedir. Çocuğun hidânesiyle yükümlü bir yakını mevcut olmadığı veya mevcut olmakla birlikte herhangi bir sebeple bunu üstlenmekten kaçındığı takdirde hidâne tüm müslümanlar üzerine farz-ı ayn olur. Bu yükümlülüğü yerine getirmek üzere İslami kuruluşların uygun şekilde çocuk bakımevleri tesis etmesi gereklidir.

b) Hidâne ilke olarak çocuk için en uygun olan şey dikkate alınır. Buna göre çocuğun dinini, namusunu, bedenini, kişiliğini vb. bozmaya yönelik her türlü unsurun ortadan kaldırılması gerekir. Çünkü bu kurala aykırı davranmak, genel olarak dinin ana gayeleriyle, özel olarak da hidâne ahkâmının özel amaçlarıyla bağdaşmaz.

c) Asıl olan hidâne hakkının kadınlarda olmasıdır. Çünkü onlar erkeklerde mevcut olmayan türden bir şefkat ve merhamet üzere yaratılmışlardır. Onlar hidânesi üstlenilen çocuğun yararına olacak şeyleri daha yumuşak, daha sakin ve daha sabırlı bir şekilde yerine getirirler. Bu yüzden hidâne hakkı evlenmediği sürece anneye aittir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) çocuğunun hidânesini isteyen bir kadına şöyle buyurmuştur: "*Evlenmediğin sürece buna sen daha fazla hak sahibisin.*" (Ebû Dâvud, "Talâk", 35)

d) Hidâne anne ve çocuğun müşterek hakkıdır. Çocuğun zayi olması riski yoksa anne bu hakkından vazgeçebilir ve bu takdirde onun buna zorlanması söz

konusu değildir. Fakat anne çocuğun bakımını üstlenmediği takdirde çocuğun yararına olacak şeylerden birisi yok olacaksa buna zorlanır.

e) Hidânenin şartları: Fakihler hidâne hakkına sahip olacak kişide bulunması gereken birçok şart zikretmişlerdir. Bunların tümü tek bir gaye etrafında dönmektedir. O da bakımı söz konusu olan çocuğun yararı için en uygun ortamın sağlanmasıdır. Bu konuda Kurul şu iki şarta dayanmanın gerekli olduğu görüşüne varmıştır:

1- Düzgün bir hayat tarzı: Yaşam tarzında çocuğun gelişimini olumsuz yönde etkileyecek açık bir sapma görülen kişinin hidâne hakkı yoktur. Sahih görüşe göre ebeveyn arasındaki din farklılığının hidâne üzerinde bir etkisi söz konusu değildir.

2- Hidâne görevlerini yerine getirmeye güç yetirmek: Şayet çocuğun bakımını üstlenen kişinin ev dışındaki işleri çocuğun zarar görmesine yol açıyorsa, bu durum onun hidâne hakkının düşmesi için yeterli bir gerekçedir.

f) Hidâneyi üstlenen kadının evlenmesi: Çoğunluğu oluşturan âlimlere (cumhur) göre hidâne görevini üstlenen kadının evlenmesi, yukarıda geçen hadis dolayısıyla onun hidâne hakkını düşürür. Ancak bu konuda şu hususlara riayet etmek gerekir:

1- Anneden sonra babanın veya hidâne hakkının intikal edeceği kişinin çocuğun bakımını yapmaya güç yetirmesi gerekir.

2- Çocuğun annesinin yaşadığı şehirden başka yere götürülmesi söz konusu olmaması gerekir. Çünkü bu, anne ile çocuğunun arasını ayırmak anlamı taşır.

3- Babanın, evlenen anneden hidâne hakkının düşürülmesi yönünde talepte bulunması gerekir. Anne evlendikten sonra belirli bir süre içinde talepte bulunmazsa bu, onun bu duruma razı olduğunu gösterir.

4- Annenin yeni evliliğinde zifafa girmiş olması gerekir, zira sırf evlenme akdi onun hidâne hakkını düşürmez.

g) Hidâne altındaki çocuğu görmek: Konsey, boşama veya ayrılık durumunda eşlerden birisinin, diğer tarafı çocuklarını görmekten alıkoymasının haram olduğunu vurgulamakta ve buna mani olmak için şu hususları tavsiye etmektedir:

1- Anne ve babanın daha işin başında aralarında dini hükümler temelinde hidâne konusunu düzenleyen bir antlaşma imzalamaları gerekir. Zira bu, karşılıklı tüm hakların yegane garantisi olacaktır. Bilhassa sivil mahkemelerdeki hakimler eşler arasında, çocuğun menfaati ve korunmasına yönelik her hususun karara bağlandığı bir antlaşmanın yapılmasını teşvik etmektedirler.

2- Şayet hidâne altındaki kişi resmi okul çağında olmayan ve babasının yanında kalmaya güç yetiremeyen küçük bir çocuk ise ya da baba onun yeme içme işleri ve

diğer bakımını yerine getirmekten aciz ise bu durumda çocuğun bakımını üstlenen kişinin, babanın çocuğunu görebilmesi için uygun ortamı hazırlaması gerekir.

3- Hidâne altındaki çocuk eğitim çağında ise babanın eğitim ve öğretimi için onu alması gerekir. Ancak bu durumdaki çocuğun, onun hidânesini üstlenen annenin evinde geceleme ve bunun eşlerin karşılıklı anlaşması ile gerçekleşmesi gerekir.

4- Babanın çocuğunu ziyaret ederken, iddetten sonra birbirinden ayrılmış olan eşler arasında halvet meydana getirmemek, uzun süre kalmamak, şüphe uyandırmamak için uygun zaman seçmek, içeri girmek için ev sahibinden izin istemek gibi ziyaret adabına riayet etmesi gerekir. İçeri girmesine izin verilmediği takdirde onun görebilmesi için çocuk dışarı çıkarılmalıdır.

5- Çocuğun görülmesi alışlagelmiş teamüllere uygun olarak gerçekleştirilir, örneğin hafta sonu iki gün veya daha fazla olabilir. Bütün bunlar ebeveynin ortak kararıyla tespit edilir.

6- Çocuğa, akrabalık bağlarını kesmesinin haram, anne babasına iyilik yapmasının zorunlu olduğu yönünde telkinde bulunulur. Ayrıca ister baba ister anne tarafından olsun mahrem ve akrabalarını ziyaret etmesine engel olmaktan kaçınılır.

7- Çocuğun bu ülkelerde dinini ve ahlakını koruması için alınması gereken tedbirler konusunda ebeveynin tam bir işbirliği içinde olması gerekir. Çocuğun mescitlere, İslami kuruluşlara götürülüp getirilmesi, toplantılarda, cemaatlerde ve Kur'an ezberleme halkalarında hazır bulundurulması bu tedbirler arasındadır.

8- Hidâne ile ilişkili daha birçok konu vardır ki, bunların karara bağlanması için daha fazla araştırma yapılması ve bu konularla ilgili Batıdaki fiili uygulamalar hakkında daha fazla bilgi edinilmesi umulmaktadır.

15/6: Toplantının bu son kararında Kurul'un bu toplantıda görüştüğü ancak nihai kararı daha sonraki toplantılara ertelediği meseleler sayılmaktadır. Bu meseleler şunlardır:

1- Boşama niyetiyle evlenmek.

2- Evlenme, boşama ve evliliğe göre dönme (ric'at) tasarrufları üzerinde latife beyanının (şakanın) etkisi.

3- Medeni evlenme ve resmi kurumlar dışında evlenme.

4- Hidâne müddeti ve hidâne nafakasına ilişkin hükümler.

5- Zarar vermek veya zarara zararla karşılık vermek üzere boşama.

II. Tavsiyeler

Kurul, özellikle aileyi ilgilendiren konulara dair bu ve önceki toplantılarda aldığı karar ve tavsiyeleri pekiştirme niteliğinde şu hususları tavsiye etmektedir:

1. Avrupa’da mescit ve merkezlerin idaresini üstlenen kişilerin, evlenme akitleri yapma yetkisini elde etmek ve eşlerin haklarını teminat altına almak üzere bu akitlere resmi nitelik kazandırmak için ellerinden gelen gayreti göstermeleri gerekir.

2. Yeni müslüman olmuş kadınlar gibi velisi olmayan kadınlar için onların evlenme işini üstlenecek bir veli seçilir. Bu konuda, mescidin imamı, İslam cemiyetinin başkanı, kadının müslüman olmasını sağlayan kişi ya da müslümanlar arasından seçilecek bir kişi veli olabilir.

3. Tahkim kurullarının, eşlerin arasını düzeltmek için bütün imkanları kullanmadan ayrılık kararı vermesi uygun değildir. Aralarını düzeltmenin imkanı yoksa bu takdirde kurulların tarafların her birinden, bu ayrılığa bağlanacak hak ve sorumlulukları yerine getireceklerine dair taahhüt alması gerekir.

4. İslah ve tahkim komisyonlarından çıkan kararlara Avrupa’daki resmi organlarca onay alınması ve bunlara yargı organları tarafından uygulanma niteliği kazandırılması için İslam merkezlerinin her türlü gayreti göstermeleri gerekir.

5. Genel olarak batılı ailenin ve özel olarak müslüman ailenin mevcut durumunu anlamak ve elde edilen tespitler ışığında pratik çözümler üretebilmek için Batıdaki bilimsel ve sosyal kuruluşlarla işbirliği yapmak lazımdır.

6. Mescitlerin imamları ve İslam merkezlerinin sorumluları, İslam’ı öğretme ve aileyi yönlendirme konusunda daha etkin rol üstlenmeli; bu maksatla evlilikten önce ve sonra bir dizi konferans ve kurslar düzenlemelidirler.

7. Müslümanların aşağıdaki hususların gerçekleştirilmesine katkıda bulunmak üzere sosyal kuruluşlar tesis etmesi gerekir:

a) Erkek olsun kadın olsun gençleri istikrarlı bir evlilik hayatı için yetiştirmek. Bunu sağlamak için gençlere yönelik birtakım kurslar düzenleyerek onlara bir aile kurmak için lüzumlu olan İslami ilke ve kuralları öğretmek ve bu konuda onları eğitmek.

b) Müslüman ailenin gündelik sorunlarını çözmek için şer’i hakemlik yapmak

c) Bazı müslüman kesimler tarafından benimsenen ve İslam dinine aykırı olan birtakım adet ve gelenekler hakkında araştırma yapıp bunların ıslah edilmesi için uygun tedbirleri almak.

8. Mescitlerin imamları ve İslam merkezlerinin sorumluları, kendi muhitlerinde karşılaştıkları durumları ilmi bir bakışla gözlemlemeli ve müslüman ailelerin

günlük olarak yüz yüze geldiği bu yeni sorunlar aracılığıyla nassa dayalı fıkıh ile yaşanan gerçekliği birleştirecek ilmi ve uygulamalı araştırmalar sunmalıdırlar.

III. Fetvalar

Kurul bu toplantısında ağırlıklı olarak Batıda yaşayan Müslümanları ilgilendiren ve fetva talebiyle Kurul’a arz edilen bazı fıkhi meseleleri ele alıp cevaplandırmaya da çalışmıştır. Fetva formatında karar altına alınan cevaplar toplam sekiz tanedir. Bunlar arasından önemli gördüğümüz birkaç tanesi şöyledir:

15/1: Soru: Romanya’ya eğitim için gönderilen 32 yaşındaki bekâr bir genç, elinden geldiği kadar dini vecibelerini yerine getirmeye çalıştığını, ancak bekâr olması dolayısıyla büyük sıkıntı çektiğini, ülkesinden bir kadınla evlenmesi durumunda Romanya devletinin karısına ikamet hakkı vermediğini, Romanya’da da uygun bir müslüman kadınla evlenme imkanı bulamadığını, Romanyalı kadınların da genellikle on beş yaşından sonra bekaretini kaybettiklerini; bu şartlar dahilinde Romanyalı bir kadınla eğitim süresi boyunca ve eğer kadının hali düzgün olursa daha sonra da devam ettirmek üzere evlenmesinin caiz olup olmadığını ve kadının babası müslüman ve Arap bir erkekle evlenmesine izin vermediği takdirde bu evliliği velisinin izni olmadan yapmasının mümkün olup olmadığını sormaktadır.

Cevap: Allah Teâlâ kural olarak muhsan olan ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi mübah kılmış (Maide 5), müslüman bile olsa zina eden bir kadınla evlenmeyi de yasaklamıştır. Burada muhsan olmaktan kasıt, zinâkâr olmamaktır. Bununla birlikte fakihlerin cumhuru günahından tövbe eden zinâkâr müslüman kadınla evlenmenin caiz olduğu konusunda görüş birliği etmiştir. Bu konuda, zina eden ehl-i kitap kadın da zina eden müslüman kadın gibidir. Dolayısıyla zinadan tamamen vazgeçtiği takdirde onunla evlenmek caizdir, aksi halde caiz değildir. Şu halde Romanya’da ikamet etmesi sebebiyle sıkıntıya düşüyor ve başka bir imkan da bulamıyorsa, zinayı temelli terk etmesi ve bir âdet müddeti geçirecek hamile olmadığını anlaşılması şartıyla ehl-i kitap Romanyalı bir kadınla evlenmesi caizdir.

Genç kadınlarla velisinin izni olmadan evlenme meselesine gelince, fakihlerin cumhuru göre kadın da velisi de müslüman ise bu evlilik geçerli değildir. Cumhura göre, bu şart müslüman erkekle evlenecek olan ehl-i kitap kadın için de geçerlidir. Ancak bu şartın gerekli olması, gayri müslim toplumlarda da kadının velisinden izin alma gibi bir örfün mevcut olup olmadığına bağlıdır. Gerçi bu gün gayri müslim çağdaş toplumlarda durum bir hayli değiştiği için yürürlükte olan kanunların çoğu evlenmenin geçerliliği için velinin muvafakatini dikkate almaktadır. Romanya’da yapılan evlenme akdi Romanya kanunlarına tabidir. Şayet

bu kanunlar evlenme akdinde velinin muvafakatini şart görmüyorlarsa bunda bir sakınca yoktur. Aksi takdirde bu kanunlara bağlı kalmak gerekir. Ayrıca durum ne olursa olsun akrabalık ilişkilerinin devamı açısından imkan ölçüsünde kadının velisinin onayını almak uygun olacaktır.

15/2: Soru: Benim, bir İngiliz Müslüman erkekle evli İngiliz Müslüman bir bayan arkadaşım var. Bunlar İslami nikahla evlenmişler ve evliliklerini Belediyede resmen tescil ettirmemişler. Kocanın da bir Arap arkadaşı var ve bu ülkede ikamet etmek istiyor. Ancak bu hakkı elde etmenin tek yolu İngiliz bir bayanla evli olmaktır. Bu yüzden kocası arkadaşşıma, kendisini Belediyede Arap arkadaşının karısı olarak tescil etmesini teklif etmiş ve o da bunu yaparak şahitler huzurunda onunla resmen evlenmiştir. Bu evlilik şer'an geçerli midir ve ilk evliliği üzerinde bir etkisi var mıdır? Bu ülkede bu tür hadiseler bazı Müslümanlar açısından sıkça tekrerrür ettiği için bu soruya cevap vermenizi istirham ediyoruz.

Cevap: Söz konusu kadın önceden evli olduğu için belediyede kıyılan evlilik akdi tamamen hükümsüz olup buna şer'i evliliğin hiçbir neticesi bağlanmaz. Bu evlilikten doğan her şey batıldır; bu nikahı yapanlar âsi ve günahkardır; kadının evli olduğunu bile bile bu evliliğe yardımcı olanlar bu günaha ortak olmuş ve Allah'ın koyduğu sınırları aşmış sayılırlar. Yüce Allah evlenilmesi yasak kadınlar hakkında "... Kadınlarından muhsan olanlar" (Nisa 24) buyurmuştur ki, burada muhsan olmaktan kasıt kadının evli olmasıdır. O halde evli olduğu sürece onunla evlilik yapmayı Allah haram kılmıştır.

Bazı insanlar Belediyede kıyılan nikahın sahih olmadığını zannederek bu konuda gevşek davranmaktadırlar. Onlara göre geçerli olan akit mescitlerde veya İslam merkezlerinde kıyılan nikahtır. Bu anlayış yanlış ve fasit bir anlayıştır. Zira rükünlerini ve şartlarını tamamladığı takdirde evlilik akdi nerede yapılırsa yapılsın geçerli olup sonuçlarını doğurur. Nitekim bu kadın bekar olsaydı, Belediyede kıyılan nikahı geçerli olacaktı.

Bu akit hükümsüz olduğuna göre, bu konuda yapılması gereken şey mümkün olan en kısa zamanda bunu sona erdirmek ve resmi açıdan da iptalini sağlayıp devamını önlemektir. Çünkü resmi olarak geçerli ve kanun nazarında bağlayıcı olduğu için bu evlilik birçok şer'i sakıncalar doğurmaktadır.

Bir şahsın bu ülkelerde oturum alma ihtiyacı sebebiyle bu şekilde haramları helal saymaya götüren, dine aykırı olan, hakların zayi olmasına ve işlerin karışmasına sebep olan çirkin yollara tevessül etmemesi gerekir. Aldatma ve yalan üzerine kurulu bu tür işleri yapmaktan şiddetle kaçınmak Müslüman üzerine düşen bir görevdir.

15/3: Soru: Ben, Müslüman bir erkeğin burada oturum almasını sağlamak üzere onunla belirli bir meblağ karşılığında resmi nikahla evlendim. O günden sonra onunla bir daha karşılaşmadım ve şu anda da onun hakkında hiçbir bilgiye sahip değilim. Daha sonra Müslüman bir gençle tanıştım ve bir İslam merkezinde onunla dini nikahla evlendim. Benim bu yaptığım İslam dinine göre caiz midir?

Cevap: Hayır, bu caiz değildir. Birinci evlilik her ne kadar geçerli ise de bunu yapan günahkârdır. İslam merkezinde yapılan evlilik ise her ne kadar İslami olarak nitelense de geçersiz ve gayri İslamidir. Resmi olarak tescil edilen evlilik yine resmi olarak kayıt altına alınacak bir boşanma ile sona erdirilmediği sürece bu akit sebebiyle helal sayılan şeylerden kaçınmak gerekir. Birinci evlilik resmen sona erdikten sonra senin ve evlenmek istediğin kişinin yeni bir akit yapma hakkı olur. İslam merkezinde yaptığın evliliğin hiçbir geçerliliği yoktur. Çünkü sen başkasıyla evli iken bir başka şahısla evlenmiş oldun. Seninle birinci şahıs arasında, evlilik evrakından başka bir ilişkinin olmaması durumu değiştirmez. Allah Teâlâ *Kitab'ında* evlenilmesi yasak olan kadınları sayarken "... Kadınlarından muhsan olanlar" (Nisa 24) buyurmaktadır ki, onlardan kasıt evli olan kadınlardır.

Şu halde İslam merkezlerinin ve bunların yöneticilerinin Allah'tan korkmaları ve kadının Belediye bürolarında veya başka yerlerde resmi evliliğinin olmadığından emin olmadıkça evlenme akdi yapmamaları gerekir.

15/5: Soru: Ben Müslüman bir gencim. Boşadığım eski karımdan bir çocuğum var ve benimle aynı şehirde annesiyle birlikte yaşıyordu. Haftada bir gün onu görüyordum. Sonra annesi bir başkasıyla evlendi çocuğumu da alarak başka bir şehre taşındı. Başkasıyla evlendiğini ve çocuğumu benden uzaklaştırdığını, benim de evlenmediğimi gerekçe göstererek ondan hidâne hakkımı talep ettim (Bu durumda hidâne hakkının babaya döndüğü yönünde bilgi sahibi olduğum için). Ancak eski karım ve kocası çocuğu alma hakkımın olmadığını söylüyorlar. Benim, fetva yetkisine sahip dini bir kurumdan, çocuğumun hidâne hakkına sahip olduğumu, oğlumu görmeme engel olmalarının haram olduğunu ve benim muvafakitim ve hidâne hakkımdan feragatim olmadan bunu yapmalarının caiz olmadığını destekleyen bir fetva getirmem gerekiyor. Sizden bu problemimi halledecek bir cevap rica ediyorum, zira uzun zamandır oğlumu görmedim.

Cevap: Haklı bir sebep olmadıkça babanın çocuğunu görmesine engel olmak dinen helal değildir. Kural olarak senin oğlunu görme ve durumunu takip ve nafakasını temin etmek için ona yakın olma hakkın vardır. Dinen geçerli bir sebep olmadıkça annenin buna engel olma hakkı yoktur. Bu hüküm kadın başkasıyla evlenmediği takdirde geçerlidir. Kadın evlenmişse, kadının çocuğu üzerindeki hidâne hakkı ondan başkasına intikal eder. Çünkü Abdullah b. Amr b. el-As'ın

rivayet ettiği bir hadiste şöyle denilmektedir: “Hz. Peygamber’e (s.a.) bir kadın geldi ve ‘Ey Allah’ın Resûlü! Bu çocuğa karnım yuva, göğsüm içecek, kucagım da kundak olmuş iken, babası beni boşadı ve onu da benden koparıp almak istiyor!’ diye şikâyet etti. Resûlullah (s.a.) de ‘*Sen evlenmedikçe, çocuğa daha fazla hak sahibisin.*’ cevabını verdi.” (*Ebü Dâvud*, “Talâk”, 35). Bu hadis, anne ile çocuğun menfaatine olacak aksine bir anlaşma yapılmadığı sürece hidâne hakkını anneye vermektedir. Hidâne hakkının kime intikal edeceği konusunda alimlerin farklı görüşleri bulunmakla birlikte bunların hepsi çocuğun yararını ön plana almaktadır. Bu da hidânenin çocuğun yakın akrabalarından annenin annesi, babanın annesi, hala gibi anne yerinde kabul edilen kadınlara geçmesiyle gerçekleşmektedir. Ancak bu sıralamanın dini bir bağlayıcılığı yoktur. Baba her halükârda çocuğu alıp bakabilir. Ayrıca annenin yeni kocasının bu çocuğun işlerine müdahale etme hakkı yoktur.

15/7: Soru: Ben ders verdiğim sürece İngiltere’de oturan bir öğretmenim. Bir eğitim kurumuyla kendi uzmanlık alanımda ilmi kursların imtihanlarına nezaret etmek ve bana ihtiyaçları olduğunda çağrılmak üzere bir anlaşma yaptım. Bazen Cuma günü namaz vaktinde imtihanlara nezaret etmek üzere beni çağırdıkları oluyor ve önümde namazı terk etmekten başka seçenek kalmıyor. Ancak bu durum çok sık tekrerrüt etmiyor, ara sıra meydana geliyor. Doğrusunu söylemek gerekirse benim açımdan bu iş bir ihtiyaç olmakla birlikte, zaruret teşkil etmiyor. Sizden Allah rızası için bu konuda fetva rica ediyorum.

Cevap: Bu durum senin başına sürekli değil ara sıra geldiğine, Cuma’yı kasten terk etmediğine ve Cuma’dan geri kalmamak için elinden gelen gayreti gösterdiğine göre belirtilen gerekçeye benzer sebeplerden dolayı Cuma’dan geri kalmanda bir sakınca yoktur. Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “*Kim önemsemeyerek üç cumayı terk edecek olursa, Allah onun kalbini mühürler*” (*Ebu Dâvud*, “Salât”, 210; *Tirmizî*, “Salât”, 359). Senin durumunda bu özellik bulunmadığına ve böyle bir işe de ihtiyacın olduğuna göre bu konuda senin için bir sakınca yoktur.

15/8: Soru: Şu anda elimizde içinde İslam Merkezi’nin de yer aldığı beş katlı bir bina mevcuttur. Fakat bu bina oldukça eski ve üzerinde İslam mimarisinin ayırt edici özelliklerini yansıtacak hiçbir işaret yok. Merkezin idaresi bu binayı yıkıp yerine İslami özelliklere sahip yeni bir bina yapma teşebbüsünde bulundu. Ancak bunun maliyeti oldukça yüksek olup beş milyon doları bulmaktadır. Bu paranın dörtte birini Avrupa’da yaşayan Müslümanlardan toplama imkanı bulduk. Geri kalan meblağı uluslar arası İslamî kuruluşlardan almanın zor olduğunu bildiğimizden bunu bankadan faizli kredi çekerek temin etmeyi istedik. Daha evvel Kurul zaruret durumunda klasik bankalardan kredi almak suretiyle ev satın almanın caiz

olduğu yönünde bir fetva vermişti, acaba aynı ihtiyaçtan dolayı bizim de bu yolla kredi almamız caiz midir? Biz bu konuda aşağıdaki gerekçelere sahibiz:

1. Bu merkez bu ülkenin en eski merkezlerinden biri olup toplu ulaşım vasıtalarının merkezlerine çok yakın ayrıcalıklı bir yerde bulunmaktadır. Burada İslamî özellikleri yansıtacak bir binanın yer alması insanların bakışını celp edeceğinden bu merkez bir bakıma İslam’a davet niteliği taşıyacaktır.

2. Ülkenin çeşitli semtlerinde bu merkezden sonra kurulmuş çok sayıda mescit vardır, ancak bunların sahipleri bid’at ehliindedir. Bu mescitleri faizli krediler almak suretiyle inşa etmişlerdir. İslam’a davet için herhangi bir programları olmayan bu kişiler, buna rağmen mescit ziyaretinde bulunmak isteyen gayri Müslimlerin ilgisini üzerlerinde toplamaktadırlar

3. İşe şimdiden başlamadığımız takdirde inşaat ruhsatımız elimizden alınacaktır, ikinci kez ruhsat almamız da oldukça zordur. Üstelik inşaat maliyeti günbegün artmaktadır.

Cevap: Herhangi bir batı ülkesinde yer alan bir İslam merkezinin, insanların bakışını kendisine çevirecek, onlarda İslam’ı öğrenme merak ve arzusunu uyandıracak ve belki de bu sayede onlardan birinin dine girmesini sağlayacak tarzda İslamî özelliklere sahip ayrıcalıklı bir binasının olması elbette güzel bir şeydir. Ancak bu hedefin meşru bir yolla elde edilmesi gerekir. Çünkü mescitler ancak Allah’ı zikretmek ve ona ibadet etmek için inşa edilirler. Bu yüzden inşaat aşamasından itibaren Allah’ın evleri temiz ve güzel özellikte olmalıdır. Zira Allah güzeldir ve ancak güzel olanı kabul eder. Bize göre esasen bu sorunun içinde, ortada bir zaruret durumunun olmadığını açığa çıkaran unsurlar mevcuttur. Şöyle ki:

1. Şu anki merkez binası eski olmakla birlikte insanların ihtiyacını karşılamaktadır. Çünkü burası namazların kılınması, dini merasimler için toplantıların gerçekleştirilmesi ve çocukların eğitilmesi için yeterlidir.

2. Oslo gibi bir şehirde bir merkezin bulunması bir zarurettir. Ancak bu durum, faizli kredilerle inşa edilen başka mescitlerle yarışmak adına bu kadar yüklü bir paranın harcanmasını gerektirmez.

3. Allah insana takatinin üstünde sorumluluk yüklemeyiz. Bu ilke Müslüman birey için geçerli olduğu gibi Müslüman topluluk için de geçerlidir. Çünkü o da elinden geldiği ölçüde İslam’ın düsturlarını yerine getirmekle yükümlüdür.

Biz, söz konusu merkezin idarecilerine, projenin küçültülmesi, mevcut binanın tadilatla İslamî özellikleri yansıtacak bir yapıya kavuşturulması veya öngörülen projenin tamamlanması için başka kaynaklardan bağışlar elde edilmesi gibi meşru alternatifler aramalarını öneriyoruz.